

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

BELGRADE 1984

<http://www.balkaninstitut.com>

Динко ДАВИДОВ

Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКА ВАРОШ „ТАБАН“ НА ГРАВИРАМА БУДИМА

На будимској страни, у удолини између јужног брега Свети Гелерт на чијој је купи некад подигнуто усамљено утврђење, и северног на чијем се темену развио моћан град са катедралом, краљевском палатом и другим већим јавним зградама и лепим господским кућама, склупчало се мало насеље, нека врста подграба у које су Срби од давнина пристизали и ту се насељавали. Како угарски извори казују, најпре су се тамо задржавали Срби дунавски шајкаши — *Rascianis Nazadistis* — које је призивао угарски краљ Матија и насељавао у Српски Ковин, Будим, Острогон, Коморан и Бур.¹ Нешто касније, за дуге турске владавине Угарском, остало је много историјских вести о Србима који су се у вароши на горњем Дунаву још бројније досељавали и остајали у подграбима, у својим махалама, најчешће као мартолози, трговци, занатлије, међу којима је било и духовника из манастира са Балкана.² Од четврте и пете деценије XVII века, овде је био седиште Будимске епархије, у саставу обновљене Пећке патријаршије, духовно средиште Срба настањених у овим најсевернијим областима раних сеоба.³

За време велике сеобе 1690. године, Срби су баш будимску обалу многољудно населили. У наредном XVIII столећу, овде је већ уобличена живописна насеобина са кривудајим сокацима под брегом и на Дунаву, али и са православном Саборном црк-

¹ J. Szentklárai, *A Dunai hajóhadak története*, Budapest 1886; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник СУД, књ. 67, Београд 1887, I—LXXXIX.

² Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 231—239; Д. Давидов, *Срби у Коморану у XVI и XVII веку*, *Balkanica* XII, Београд 1981, 59—86.

³ Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Нови Сад 1939, 396.

вом која је надвисила барокне куће трговаца и надалеко познатих мајстора. Била је то Српска варош — Табан. Положај и изглед те вароши приказани су на свим гравирама Будима, најчешће с натписом Raitzen Stadt — Ráczváros.

Због особеног геополитичког положаја, на разделници где су се путници, посланици, путописци и радозналци из средње Европе спуштали Дунавом ка југоистоку, Будим је често био описиван, али и приказиван на гравирама које су се још од XVI века појављивале у разним западноевропским књигама и колекцијама. Карактеристичне ведуге овог града приказане са све четири стране, са натписом OFFEN — BUDA, биле су веома тражене и због тога често умножаване, особито после ратних најезди и опсада. Цртали су их разни уметници, али и вештији самоуци, да би потом гравери преносили цртеже на бакарне плоче, а касније на камене и челичне, при чему су их допуњавали и дотеривали по свом графичком осећању. Те интервенције графичара испољавале су се најчешће само у детаљима који су уношени ради освежења и допадљивости иначе доста строгог цртежа градске силуете. Разумљиво, на оним старијим гравирама има извесних непрецизности у приказу архитектонског склопа будимског града и подграба, као и недоследности у приказу перспективног изгледа. А оне многобројне графичке композиције из ратне историје Будима и Пеште са краја XVI и са краја XVII века, с приказом распореда трупа, појединих фаза битке, сукоба коњице и пешадије и артиљеријског бомбардовања, настале су по скицама и опису очевидаца ових драматичних збивања, али и по цртежима војних топографа и инжењера. Млађе ведуге, литографије и челикорезе из XIX века одликује изузетна цртачка прецизност. На тим графикама су постигнути реалистички изгледи појединих архитектонских објеката и града као целине, што се, разумљиво, односи и на приказе Српске вароши.

На графичким ведугама Будима утиснута је жива ликовна хроника, садржајна, изворна и сликовита. Сугестивним графичким рукописом, на овим листовима је описан развитак Будима и Пеште са подграбима. На тој графичкој хроници могу се сагледати ратне, привредне и културне мѐне и догађаји. Ту је трајно уцртан ишчезли свет, а заустављена прошлост показује своје неизмењено лице. Листови се смењују као хронолошки календарског и показују историјске слојеве: позноготски угарски град Беле IV и Матије Корвина; битке и пад Будима под Турке; варош левантско-исламског лика са џамијама и хамамима; узалудне опсаде и даље трајање турског господарства; одсудну битку и ослобођење; велике и брзе промене у току којих је будимско брдо, готово напречац, одбацило сва турска обличја и за кратко време постало место на којем се развио западноевропски град са палатама и црквама.

Гравире Будима и Пеште, радови аустријских, немачких италијанских, француских и низоземских мајстора, у едицијама познатих европских издавача, израђене у неколико стотина посебних мотива, умножаване су у хиљадама листова.⁴ Оне представљају незаобилазна и изузетно важна историјско-уметничка сведочанства. На њима је поред осталог, упечатљиво приказано некадашње постојање Срба у будимском Табану. То су, на жалост, сада само успомене на заувек несталу варош, која као да је потонула у Дунав, или ишчезла у облацима изнад будимских брегова. Јер, треба одмах рећи, будимоки Табан више не постоји. Урбанистичком регулацијом овог дела града, тридесетих година овог века, с лица земље је уклоњена Српска варош, а монументална српска црква, подигнута 1742. године, веома оштећена бомбардовањем 1944, срушена је неколико година касније.⁵ На овом историјском месту сада је зелена површина, а витки лук надвожњака који спаја мост краљице Ержебет са Будимом прелази баш преко места на којем се некада налазила српска православна Саборна црква. У земљи су остаци њеног темеља, а у темељу бакарна плоча о почетку градње, узидана 1. маја 1742. године.

Табан и српска црква постоје само у старим књигама, архивској грађи — и на овим гравирама. У историјском помћењу. А то памћење ове успомене на хартији уверљиво и трајно обезбеђују. Због тога су и предмет овог разгледања.

Гравире Будима до ослобођења од Турака (1686)

Изузетан историјски значај има изглед будимског града на дрворезној гравире неуобичајено великих димензија, рад Едварда Шона (E. Schön), нирибершког сликара и цртача, посвећена великој опсади и паду Будима у турске руке, с карактеристичном инскрипцијом *Ein ware Con trafactur oder verzeychnus der Koniglichten Stat Ofen in Ungern ir belegerung sampt dem ungluckhafftigen Scharmuetzel des plutarstigen Tuercken mit dem Konigklichen heerleger im September des 1541. jars.*⁶ Стари утврбени град готске архитектуре приказан је на овој ведути са западне стране, у току битке. Самом урбанистичко-архитектонском изгледу будимског града тешко је утврдити степен аутентичности, односно произвољности, али је преовладало ми-

⁴ Научни каталог гавира Будима објавио је Rósz György; његова књига *Budapest régi látképei* (1493—1800), Budapest 1963, послужила ми је као основни приручник у току рада на овом тексту; користим прилику да се и на овом месту захвалим др Рожи на колегијалној предисретљивости за време мог рада у Magyar Nemzeti múzeum-u (Történelmi képcsarnok).

⁵ *Magyarország műemléki topografijája* IV, Budapest műemlékai I, Budapest 1955, 755.

⁶ U. Thieme и F. Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler* XXX, Leipzig 219; R. György, *нав. дело*, 37—38, т. III.

шљење да је основна схема веродостојна. Ова графика је била веома популарна средином и у другој половини XVI века, свакако због актуелних политичко-војних збивања, пада Будима и опсаде Беча, али је била позната и у западноевропским граверским радионицама, где је узимана као предложак за касније ведуте Будима.

У првој великој графичкој едицији CIVITATES ORBIS TERRARUM из 1572. године налази се гавира Будима, а композиција је највероватније позајмљена са дрвореза Едварда Шона.⁷ Град је тада био већ тридесет година у турским рукама као седиште Будимског пашалука и из године у годину примао је изглед оријенталне вароши, што на овој гавири није представљено. По свему судећи, аутор бакрореза није видео будимски град, али је ова импозантна колекција, која је до 1617. издата у шест томова, са 363 ведуте, дала овој графици Будима велику популарност. На месту будућег Табана, веродостојно су нацртани велики поток и неколико кућица испод брега — зачетак будућег варошког насеља.

Крајем XVI и почетком XVII века, Будим је поново ушао у жижу интересовања европског политичког јавног мишљења, што је, поред осталог, стварало и повољне услове за појаву нових бакрореза са изгледом овог града. Гавирире умножаване у већим тиражима су још више подстицале радозналост образованије публике за град тако близак западној Европи, а тако духовно удаљен и стран, јер му је турска владавина дала свој архитектонски и духовни лик. Занимање за Будим порасло је превасходно због оних опсада у којима је царска војска уз помоћ дунавских шајкаша из Коморана, међу којима је било и српских ратника, покушала да истера турску посаду и да ослободи град. Плима надања да ће Турци бити овде поражени расла је из дана у дан, особито кад су били потиснути из једног дела горње вароши. Опасна офанзива царске војске је потом јењавала, а нове турске групе на челу са великим везиром Ахметом повратиле су изгубљено и доспеле поново до под Коморан, где је 1605. године на дунавским шајкама склопљен мир.⁸ Тих година је у Каселу објављена импозантна *Ungarische chronica* у којој је бакрорез Будима са натписом OFFEN. В. изразите аутентичности и графичке прецизности, рад писца хронике и бакроресца Вилхелма Дилиха (W. Dillich), који је очито ову ведуту нацртао по природи коју годину раније. На будимском брду, са западне стране, приказан је град у којем се истичу витке вертикале новоподигнутих минарета, али и старих готских цркава, док се на другој страни Дунава, у тврђави готово квадратне основе, назиру сличне пештанске грађевине. Пажњу, међутим, привла-

⁷ R. György, *Régi várképek*, Budapest 1955, 1—8 (I Budavár látképe nyugatról).

⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, LVII.

чи удолица испод брега Свети Гелерт, где је графичар приказао подграбе које се први пут јавља, са две топографске ознаке: Die underste Vorstadt и Warme bader.⁹ Из овог насеља се око старих купки развила варош коју су Турци називали Табахана — будимски Табан.

У књизи *Ungarische Chronika* налази се још једна ведута Будима, рад Вилхелма Дилиха, нацртана са северне стране са приказом подграба испод брда које су Турци називали Гергелез. Топоним Табан се још не јавља на бакрорезима овог периода, али је Дилих међу првима означио ово насење као „топла купатила“, што су и остали бакроресци прихватили.¹⁰ Та одредница је разумљива будући да су баш у то доба старе будимске топле лековите купке биле обнављане и уобличаване у архитектонски облик турских хамама. Такве су их путописци са Запада угледали. Када су их изградили по свом азијском типу, Турци су их назвали *Дебахане иличаци*, а другу, у непосредној близини, *Јесил дерекли илица*,¹¹ које су немачки гравери појединостављено означавали као Warme Bader.

Од Дилиха је и гравира невеликих димензија *Mahsstab zu diesem abrissder stadt Ofen sampt den Lagern. Ao. 1602*, у књизи *Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Lander und Festungen, so der Turcke biss dahero in Europa, besonders aber in Ungern... mit krieg angefochten... sampt der Ungarischen Chronica... објављеној у Каселу 1609*. године. Панорама Будима и Пеште сагледава је из горње „птичије“ перспективе, а на табанском подграбу су две ознаке *Dieses orts pflegt die schiffbruck zu sein — Die undere vorstadt, in deren warme bahde*.¹² У то поратно доба јавља се читав низ бакрорезаца који користећи разне предлошке, а свакако и нове изворне цртачке податке, са успехом приказују град, опсаду и бојеве. Може се наслутити да су неки цртачи били на прилазима Будима.

Опсада Будима из 1598. године је мотив гравире нирнбершког мајстора Јохана Сибмахера (J. Sibmacher) објављене у чувеном делу Јеронима Ортелиуса (Hieronymus Ortelius) *CHRONOLOGIA oder historische beschreibung...* које је штампано у Нирнбергу 1602. у издавачкој кући Валентина Фурмана (V. Fuhrmann).¹³ Нема сумње да је и у овом случају као предлошак послужила Дилихова ведута, са додацима који илуструју опсаду. Без имена су приказане, управо прецртане, ниске куће подграба испод брда Гергелеза, са уобичајеном ознаком *Die under vor Statt — Warme Bäder*. Овде треба подсетити на то да је у капиталном Ортелиусовом делу, поред осталих гравира европских

⁹ Gy. Rozsa, *Budapest régi látképei (1493—1800)*, Budapest 1963, 44, t. XII.

¹⁰ Gy. Rózsa, *нав. дело*, 105, т. X.

¹¹ *Budapest enciklopédia*, Corvina kiadó, Budapest 1981, 384—385.

¹² Gy. Rózsa, *нав. дело*, Т. XXI.

¹³ *Isto*, 44, Т. XIII.

градова, објављена и ведута Београда.¹⁴ Само годину дана касније аугзбуршки гравер Вилхелм Петер Цимерман (W. P. Zimmermann) израдио је бакрорез са приказом опсаде у књизи *Etwaographia Aller deren Ungarischen Stat, Vostunge, Castellen und Hauser . . . im Jar Christi 1603*. Висина будимског града је нешто наглашена на Цимермановом бакрорезу, но ова ведута се ипак намеће пажњи због тога што је на њој, изгледа први пут, нацртана Мустафа-пашина џамија у табанском подграђу, док су ознаке овог места остале исте.¹⁵

Читава серија гравира-реплика на тему опсаде Будима из последњих година XVI и првих година XVII столећа често је објављивана и после склопљеног мира. Ипак, посебну пажњу привлачи бакрорез BUDA, OFEN у књизи *Neuwe ARHONTOLOGIA COSMICA . . .* штампаној у Франкфурту на Мајни 1638. године. Аутор гравире је Матеус Мериан (M. Merian), веома познат не само као гравер него и као власник штампарије и издавач књига одабране садржине.¹⁶ У то доба, после неуспеле опсаде, Будим и његово подграђе су у успону турске градње, што се види и на Мериановом приказу. У подграђу су се развиле кожарске радионице, а отворени су и ћурчијски дућани, распоређени уз Дунав и на Тимар потоку, који су мештани називали Баволски јарак због честих изливања и поплава.¹⁷ Турци су кожарско подграђе називали Дебакхане, а Срби испрва Табахана варош, а после су усвојили мађарски назив Табан. У табанској вароши било је тада Срба у већем броју, а поред занатлија истацили су се и трговци који су „били робени посредници у трговини између Истока и Запада“.¹⁸ Срби су, нема сумње, тада у Табану имали своју богомољу, која као да се назире на минуциозном цртежу Мериановог бакрореза. Уосталом, има много историјских вести на основу којих се може закључити да су у Будиму тада постојале српска општина и црква. Из тог времена је и писмо патријарха јерусалимског Доситеја, који умољаваше Србе у Будиму да дају милостињу за цркву Светог Гроба. Такве се молбе, колико је познато, упућују само у она места у којима постоји црквеноопштинска организација.¹⁹ У исто време, извор-

¹⁴ Д. Медаковић, *Сведочења*, Београд 1984.

¹⁵ Gy. Rózsa, *нав. дело*, 45—46.

¹⁶ U. Thieme и F. Becker, *нав. дело*, XXIV, 413; Gy. Rózsa, *нав. дело*, 48—49.

¹⁷ Budapest enciklopédia . . . , 384—385.

¹⁸ О Србима у Угарској у XVIII веку, Душан Поповић још наводи: „Они се убрзо јављају као трговци у Столном Београду, Рац — Ковину и Коморану“; Д. Поповић, *Војводина у турско доба . . .*, 286.

¹⁹ „Писмо патријарха јерусалимског Доситеја од године 1640. на грчком језику, којим умољаваше будимске Србе да у будуће дају милостињу на свети гроб. Ово је писмо најстарије и једино у архиву будимском, које доказује, да је и у Будим било имућних Срба православне вере и пре Чарнојевићеве сеобе“; Г. Витковић, *Споменници из будимског и пештанског архива*, Гласник СУД, књ. III, Београд 1873, 34.

на грађа о будимском српском општеству у XVII веку доноси вести о епископима који су онде резидирали. То су Севастијан и Симеон око средине века, затим Виктор, који је као будимски епископ осветио српску цркву у Коморану 21. новембра 1665. и, најзад, познат је будимски епископ Кирил непосредно пре велике сеобе.²⁰ Због ових чињеница не треба сумњати да је у будимском Табану постојала српска црква око средине XVII века.

Са краја тога века, непосредно пре опсаде и дефинитивног изгона Турака из Будима, има неколико ведуге града које привлаче пажњу због приказа Табана. Италијански мајстор Бовани Бакомо де Роси (G. G. de Rossi) израдио је 1683. године бакорез са натписом VERO DISEGNO E PIANTA DELLA CITTA DI BUDA овог OFFEN е PEST са додатном инскрипцијом на десној страни приказа *Altra Veduta della Citta di BUDA*.²¹ Цела композиција је замишљена као панорама посматрана из горњег угла. Приметна је граверова намера да реалистички прикаже Будим и Пешту. Ипак изненађују величина и изглед зграда у Табану које су, нема сумње, тада биле скромнијих димензија и облика. Табан ни на овој гравирани још није добио свој прави назив; задржана је стара немачка ознака, исписана на италијанском: *Bagni caldi*.²²

Други италијански бакорезац Лодовико Матоли (L. Mattoli)²³ издао је готово у исто време ведугу BUDA, E PEST у две варијанте, али без већих графичких претензија. То је стандардан рад по старијем предлошку, једна од реплика панораме града са северне стране. У даљини, испод брега, тек се назире табанско подграђе, са високим минаретом Мустафа-пашине џамије и са два хамама. Легенда—гумач само понавља натпис са претходне ведуге *Bagni caldi*.²⁴

У књизи *L' UNGHERIA COMPENDIATA DAL SIG. CONTE ERCOLE SCALA*...²⁵ штампаној у Модени 1685. налази се слика BUDA, O OFFEN, рад трећег италијанског графичара Франческа Гинотија (F. Guionotti).²⁶ То је конвенционална књижна илустрација израђена по непознатом узорку чију је популарност обезбедила ова, у оно време веома позната историјска компилација. Позицију табанског насеља и на овој гравирани означава

²⁰ „Први поуздани помен о будимским владикама имамо тек из друге половине 17 века у старом летопису манастира Грабовца. Тамо се каже, да су за време игумана Василија, од 1649—1664, два пострижника тога манастира постали епископи будимски“; Р. Грујић, *Духовни живот*... 396.

²¹ Gy. Rosza, 52, T. XXVI.

²² Исто, 262.

²³ U. Thieme i F. Becker, „nav. delo, XXIV, 267.

²⁴ Gy. Rózsa, nav. delo, 117, 119.

²⁵ B. O. Kelényi, *Buda és Pest 1686 visszafoglalásának egykorú irodalma 1683—1718* (Књ. а Fővárosi Könyvtár ékvönyvéből) Budapest 1936, 88.

²⁶ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XV, 288.

L'VNGHERIA COMPENDIATA

DAL SIG. CO. ERCOLE SCALA,

È nuouamente ristampata con l'accrefcimento d'altre Città,
oltre le più rimarcabili di quel Regno, che cadono
scolpite all' oculare inspezione,

Come pure d'altre Città d'ogni suo Regno, insieme con le più elatte
prouincie, che valucialmente ne accompagnano il Paese,
Riti, e Costumi di quei Popoli.

VIENNA LIBERATA DALL' ASSEDIO;
Et imperfessionato l'intrapreso di BVDA;

Enti finei gl'orati progressi fatti dall'Armi Cesaree
nel medesimo Regno l'Anno 1685.

DEDICATA
ALL' ALTEZZA SERENISSIMA

DI FRANCESCO II.
D'ESTE
DVCA DI MODONA, REGGIO, &c.

Nella Stamperia di Demetrio Degni. Con licenza de' Superiori.

У овој књизи, штампаној у Модени 1686. године, објављена је ведута Будима, рад бакроресца Франческа Гинотија

већ утврђена легенда *Li Bagni Caldi*.²⁷ Ипак треба нагласити да се у овој књизи осим ведуге Будима налазе још и слике Темишвара (*Temesvár*), Јегре (*Agria*), Коморана (*Comorra*) Острогона (*Gran*), Стоног Београда (*Alba Reale*), Београда (*Belgrad*) и још неких градова.

Једноставна илустративна својства има и гравира објављена у књизи Јохана Кристофа Вагнера (*J. Ch. Wagners*) *DELINEATIONIS PROVINCiarUM PANNONIAE ET IMPERII TURCICI IN ORIENTE . . .* штампаној у Аугсбургу 1685. године.²⁸ Књига је и у овом случају подигла значај бакрорезних слика које није потписивао гравер већ познати издавач Јакоб Копмајер својом сигнатуром *Aug. zu finden bey Jacob Koppmaier*.²⁹ Илустрација ипак има изузетан значај за ова проучавања. На њој је, изгледа, приказана првобитна српска црква у Табану сазидана средином XVII века. То је према овој гравири, за чију се веродостојност не може гарантовати, била једноставна, висока једнобродна грађевина са крстом изнад западне фасаде, али без звоника.

Најживље политичко интересовање за Будим ширило се Европом за време опсаде и ослобођења града и целе Угарске од Турака 1684—1686 године. У неколико бакрорезних радионица израђено је тада више десетина разних ратних композиција. На њима је приказана судбоносна битка, а ови графички листови су били веома тражени у западноевропским културним центрима током целог XVIII века. Цртачи и графичари су преко ноћи постајали баталисти, трудећи се да овековече поједине фазе битке, распоред аустријске и турске војске, положај артиљеријских батерија, коњице и пешадије, па су у намери да се постигне ратни жанр исцртавали чак и путање топовских граната. Разумљиво, на тим листовима је приказан и Табан одакле су се водиле борбе за горњи град. Из обиља гравира са ратним мотивима, овде се издвајају само неке карактеристичније, односно оне на којима је изглед будимског подграђа видљивији.

Једна од првих ратних слика Будима из 1684. године је *PROSPEKT der Statt Ofen wie solche von Alt Ofen an zu sehen*, рад бакрорезца који је сигнирао своју гравиру са: *Zu finden bey Michael Wening Kupfferstecher in München*.³⁰ Овај мајстор је, колико је познато, издао неколико варијанти гравира Будима, али на овом „Проспекту“ пажњу привлачи сигнатура аутора цртежа. То је аустријски високи официр, свакако топографске спреме, који се потписивао на бакрорезима са *L. N. Hallart General Adjudant Leitenent Deline*.³¹ Он је у војном погледу био толико ис-

²⁷ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 128—129.

²⁸ B. O. Kelényi, *Buda és Pest ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683—1718* (Kny, a Fővárosi Könyvtár ékvyönyvéből) Budapest 1936, 88.

²⁹ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 64, T. XL.

³⁰ U. Thieme i F. Becker, *nav. delo*, XXX, 377

³¹ Gy. Rózsa, *nav. delo*, 60, L. XXVIII

црпан и прецизан да је један свој цртеж снабдео чак са 43 легенде-тумача војних позиција.³² Према овом цртежу, Мустафа-пашина цамија у Табану имала је тада обрушен врх минарета, а у њеној близини била је аустријска батерија одакле су испаљиване гранате на горњи град. Због ових детаља треба прихватити и његов оновремени изглед Табана као веродостојан. То је подграђе лепих зграда са високим крововима, једноставног урбанистичког склопа. И поред минијатурног приказа може се приметити да је табанско подграђе било насеље варошког типа. У њему су тада живели муслимани, али и хришћани, претежно Срби.

Ратна разарања су катастрофално погодила Табан.³³ Баш у непосредној близини српске цркве била је велика експлозија по свему судећи аустријске барутане. То је представљено на бакрорезу *Ofen — Die Haubstadt in Unter-Ungarn* од непознатог бакроресца, у издању Јохана Ф. Андреа (J. F. Andrea)³⁴ из Нирнберга. И овог пута је непознати аутор цртежа био учесник опсаде, па је оставио ликовно сведочанство о догађају. Снажна детонација с ватром и димом изнад самог Табана надвисила је чак и брдо Гергелез. Уз сва могућа цртачева претеривања у приказу ове експлозије, Табан је тада веома страдао, а том приликом је разорена и првобитна српска црква.

У Нирнбергу је издавач Давид Функ (D. Funck) објавио бакрорез непознатог аутора којим се слави победа хришћанског оружја и ослобођење Будима, што је изражено историјском инскрипцијом *Ware Abbildung der Königlichen Haupt-u: Residentz Stadt Ofen, welche den 16 Juny Ao. 1686. von dero Röm: Kaÿ: Maÿ und denen Alÿrten Völckern belägert, u: den 2 September glücklich erobert worden nach deme es in die 145 Jahr in Türckischen händ en gewest.*³⁵ Тако је и на гравирама обележен завршетак дугог раздобља турске владавине у Будиму.

У XVIII веку, када су већ прве деценије мира потиснуле сећања на ратне године и када се Будим, из рушевина, исхитре но обнављао и преображавао да би постао друга престоница хабсбуршког царства, појавиле су се и нове ведуге града и подграђа. На њима је трајно забележен историјски процес у којем је Будим од левантске вароши постајао западноевропски град. Аустријска цивилна власт, усавршеног бирократског апарата, показала је велики смисао за све токове и видове промена како у административно-политичком тако и у социјалном и културном погледу. Уосталом, до тога је долазило и сасвим спонтано. Треба имати на уму да се у Будиму десила готово потпуна демографско-етничка промена, испољена у смени турске и аустриј-

³² Isto, 265-6.

³³ L. Nagy *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi fordalo*, Budapest 1975, 44.

³⁴ B. O. Kelényi, *Buda és Pest ábrázolásai...* 63—64; Gy. Rózsa, nav. delo, 63—64, T. XLI b.

³⁵ B. O. Kelényi, nav. delo, 148; Gy. Rózsa, nav. delo, XLI a.

ске владавине, муслиманског и хришћанског живља. Будим пре ослободилачке опсаде и Будим три или четири деценије касније, два су потпуно различита градска насеља, пре свега по друшчијем етничком и социјалном саставу, по начину привређивања, менталитету, колориту. Све се то, разумљиво, морало одразити и на архитектуру. Администрација, војска и црква имале су своје захтеве, а досељени чиновници са породицама своје урбане потребе. У току градитељског замаха, већ у првој деценији XVIII века дошло је до рушења минарета, па и читавих џамија. Горњи град је обнављан и подизан по плановима бечких инжењера и неимара, а табанско подграђе је спорије, чак знатно спорије, добијало барокни изглед.

Српска варош на гравирама XVIII и XIX века

Започела је нова епоха у којој су Срби у будимском Табану остварили знатан привредни и духовни успон. У исто време, Српска варош је стекла велики углед међу осталим центрима српске градске културе у Угарској. Тако се може рећи да је боравак Срба у будимском подграђу у XVI и XVII веку само уводна етапа, која је истина дуго трајала али која није имала дубљи историјски значај. Тек после велике сеобе, Табан је добио етничко и културно обележје српске вароши. Поред Пеште и Сентандреје постао је једно од најважнијих верских и националних средишта Срба у Подунављу.

У јесен 1690. године, неколико хиљада Срба стигло је у Будим где су у опустошеном и ненасељеном Табану затекли рушевине зарасле у коров и своју разорену цркву. Јер на целом простору турске Дебакхане, опасном разарању су одолела само снажна камена турска здања: Мустафа-пашина џамија и оба хамама.

О сеоби и насељавању Табана, на жалост не постоје графички прикази и композиције које су само неколико година раније тако обилато доносиле ратне мотиве Будима. После великог бечког рата и ослободилачке опсаде Будима, догађаја који су потресали читаву Европу, сеоба Срба у ове крајеве била је епизода локалног значаја која није могла подстаћи радозналост цртача и графичара, као ни материјални интерес западноевропских издавача и штампара.

Прве дане доласка Срба у Будим оставио је као трајно сведочење калуђер-хроничар даскал Стефан Раваничанин, записавши да су Срби у свом „путу хожденија“ после четрдесет дана стигли до „Будима града“. Шкрте речи су мала могућност за потпунију реконструкцију овог вероватно веома живописног и невеселог догађаја. Па ипак се из овог описа сазнаје да је у Будиму с јесени 1690. било велико стециште и распоређивање придошлица Срба. „Тамо же светејшиј патријарх Арсеније Чрноје-

вић и неколико владика и от многих манастиреј калуђери и челоцеци многи от всеј земли сербскија, мужески пол и женски, с моштими в царех кнеза Лазара орбскога. И в' селихом се в некое мјесто више Будима зовомо Сентандреја . . .”³⁶

Печат будимске општине,
почетак XVIII века.

У Будиму је изгледа било стециште дугих колона уморних досељеника. Одатле су распоређиване групе за Сентандреју и суседна места Калаз, Чобанац и Помаз. У Табану се задржало око хиљаду породица, са око 5.000 до 6.000 душа. Тај број је брзо и драстично смањиван. Наиме, Ратни савет у Бечу је због потреба новоосноване Војне границе захтевао повратак знатног броја Срба у јужне области Угарске, на Куманско поље и у Малу Влашку. У исто време су се „Раши католичке вере“ одселили у села око Пеште, а неки чак у Бају и Сомбор. Сматра се да се број Срба у Табану око средине XVIII века усталио на нешто више од хиљаду душа, претежно занатлија, трговаца, али и виоградара.³⁷

Срби у Табану су у првој години боравка подигли на обали Дунава свој храм и посветили га Светом Димитрију. Била је то привремена црква-брвнара, слична онима које су тада саграђене у Сентандреји. А већ 1697, на подстицај самог патријарха Арсенија III Чарнојевића, сазидали су омању цркву од тврдог материјала.³⁸ Та црква је подигнута на тргу-пијаци, недалеко од дунавске обале, по свој прилици на месту где је била првобитна црква из XVII века. Ипак, пажњу привлачи „Тевтер црквовни“

³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1905, бр. 5304—5309.

³⁷ Д. Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, Београд 1952, 14—16; L. Nagy, *Budapest története . . .*, 44.

³⁸ Д. Поповић, нав. дело, 212—213; Magyarország műemléki topográfija IV, Budapest műemlékei I, Budapest 1955, 755.

који су Будимци тада почели да воде. У њему је забележено: „Да се зна кои је што приложио при нас у цркву какву белегу, кои икону: Никола Чукурханлија приложи одежду Баконску, и сребрн путир, и дискос, и лажицу, и звездицу сребрну, и једну икону образ пресвете Богородице . . . његова домаћица један пешкир на патријархов стол . . . Анта даде једну одежду от свиле . . . Илија биров преложи двери . . . Баба Писанија преложи један јагљук на Христову икону . . . Малеш преложи покров на свету трапезу . . . Адам Хаџи Илић велику икону преподобне Петки . . . Преложи Иван Бурчи баша и Петар одежду от кумаша . . .“³⁹

Сачувани су и називи табанских улица и сокака. У средишту насеља магистрат је одређивао називе на немачком: Landstrasse, Kirchgasse, Baad Gasse, Vöstung Strasse, Lange Gasse, Stulweissenburger Thor Gasse, Bergstrasse, Haupt Platz.⁴⁰ На падинама брега Свети Гелерт су тада и нешто касније образоване уске кривудавае уличице допадљивих народних назива: Улица златних руку (вероватно улица сабова-кројача), Кружна улица, Горње брдо, Улица месечине, Улица златна патка, Зидарска улица, Кујунџијски шор, Црквени сокак и друге.⁴¹ Улице су биле груписане по махалама које су добиле називе по имућнијим домаћинима.⁴²

Српске породице, које су на пустој удолини започеле нов живот у мукама, потицале су са разних страна Балкана. Било их је из Старе Србије, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Шумадије, Мачве, из Београда, претежно угледних и имућних.⁴³ Обрели су се у удаљеном Будиму, у сеоби збратимљени, испрва вероватно страни једни другима, а уз то у странијој средини. Међутим, и поред левантских навика које су донели из „Турске“ то су били људи варошке културе, „предњаци“, „зглаве људи“, еманциповани, одважни, богатог животног искуства стеченог у трговини, занату, на путовањима. Брзо су се снашли у административном устројству табанске вароши, у функционисању општинске самоуправе, као и у организацији привредног развоја који се највише тицао цеховских послова. Већ у првој деценији после досељења постали су свесни свог политичког положаја у Хабсбуршкој Монархији. У Будиму, као и у осталим слободним краљевским градовима, стекли су одређена права загарантована са највишег места. Тако је цар Леополд I издао Расцијанима у Будиму привилегију којом им дозвољава да имају свој танач, своје бирове, кметове и ешкуте.⁴⁴ Годину дана раније, цар је издао привилегије табанским занатлијама, од којих су сачуване привилегије

³⁹ Г. Витковић, *Споменици III*, 32—33.

⁴⁰ L. Nagy, *Budapest története . . .*, 44.

⁴¹ Д. Поповић, нав. дело, 19.

⁴² Isto, 19—20

⁴³ Isto, 31—32.

⁴⁴ Г. Витковић, нав. дело, 8—9.

цега терзијског и цега месарског.⁴⁵ Нема сумње да су Срби у Табану већ тих година постали важан привредни фактор. Старили су се о свим видовима друштвеног живота, особито о просвети; међу првима су држали учитеља већ 1707. године.⁴⁶ За побољшање просветних прилика у српству и за отварање нових школа залагали су се на Сабору 1744. године. Касније су имали даровитог проповедника, образованог Дионисија Новаковића, кога су 1748. предложили за будимског епископа. Први су схватили потребу да имају штампарију, па су још на Крушедолском сабору 1707. предложили да се од Двора затражи дозвола за оснивање српске „типографије“.⁴⁷

Будимски Срби су имали развијену националну и грађанску свест, демократски дух, осећање правичности и дубоку оданост православљу. Били су поносни на свој храм Светог Димитрија. Та црква је 1686. године од самог патријарха Арсенија III Чарнојевића, добила ставропигију коју је 1735. потврдио митрополит Викентије Јовановић.⁴⁸ Често су је даровали и о томе водили уредне бележнице. Такав је и „Тефтер храма свјатаго Димитрија... дохотка и походка при церквених синов Јефтимију Давидовичу и Петру Кнежевићу, от 1737. до 1738. лета.“. На деветој страни налази се рубрика: „Овде показује што тко понови у цркви“, па се ребају приложници: „Приложи Господар Орестија и син Илија свилен чаршав на свету трпезу. — Приложи Госпоја Марија Лазиница дискос и звездицу позлаћену. — Приложи Господар Јован Степановић петрахил от зелене кадифе леп. — Приложи Госпоба Невена 2 чирака. — Приложи Господар Алекса Прерадовић 3 корунице на апостоле сребрне. — Приложи Господар Мишко Панић хаер леп. — Приложи Госпоба Анђа Груина 1. винограда...“⁴⁹

Са Србима из Сентандреје и Пеште представљали су Будимци такву националну и политичку снагу да јој није било равне у осталим варошима Карловачке митрополије. Са тим својим суседима писали су она чувена „саборна писма православних Срба из Будима, Пеште и Сентандреје“.⁵⁰ Своје жалбе и захтеве упућивали су и митрополиту у Карловце и цару у Беч. Често су бринули општенародне бриге и водили послове који су се тицали нације у целини.

Непосредно после сеобе, па и током прве половине XVIII века, српске куће у Табану су биле више него скромне, чак сиротињске, од ћерничка или набоја, покривене трском подигнуте

⁴⁵ Исто, 14—32.

⁴⁶ Г. Витковић, *Прошлост установа и споменици...*, 281—282.

⁴⁷ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 88.

⁴⁸ Г. Витковић, *Споменици*, 1—5; Д. Поповић, нав. дело, 248.

⁴⁹ Тефтер није публикован; налази се у Архиву Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1738—44).

⁵⁰ Г. Витковић, *Споменици III*, 57, 60.

на уским парцелама, збијене једна уз другу.⁵¹ Начињене су на брзину да се обезбеди кров над главом и започне привређивање. Али то су у исто време биле и године великих недаћа, када се нису могле градити веће и удобније куће.

Хроника подизања и напретка Српске вароши у Будиму пуна је тужних, чак драматичних призора који никада нису постали мотиви ликовно-графичких приказа. У време градње, овде је коб рушила. У тим призорима, који су подсећали на средњовековна страдања читавих градова, харала је куга Табаном, вода плавила. Од 1707. до 1711, варош је била у контумацу, куће кухних су паљене да би се зауставила зараза, глад је морила, смрт косила, српски живаљ се проређивао. „Србима као да се није дало живети у Будиму. Још се ни куге нису решили, а већ их је, при крају зиме, задесило ново зло. 12. фебруара 1712. поплавио је Дунав Српску варош и начинио српском становништву, нарочито оном у пословном делу, у чаршији, поред Дунава и око пијаце, страховите штете. Било их је који су том приликом све изгубили.“⁵² У извештају Краљевске табле, догађај у Табану је описан у виду узбудљиве нарације која измиче административном виду саопштавања: „Пошто су куће остале у води више од пет дана срушиле су се многе, нарочито оне од черпића, те делом леже на земљи. Ништа није страшније од изгледа тих кућа, палих на земљу. Пропаст и рушење града било је такво да је тресак кућа, које су се рушиле био сличан пуцњу каквог топа, те се чинило као да престоји пропаст целе вароши. Са свих страна чуо се јаук и крик бедних људи који су тражили помоћи.“⁵³ Куће су нестајале и у честим пожарима, па се чинило да је наступило време апокалипсе.

Године 1738. десила се друга поплава Будима која је доста оштетила и Српску варош. Опет су падале куће, а штете су биле велике; особито је страдала роба по дућанима и мазгама и вино у подрумима. Крајем те године несрећа се удвојила. Почела је друга будимска куга, још страшнија од прве, а трајала је до краја 1739. али је варош, „отворена“ тек 10. марта следеће године.⁵⁴ Несрећа Српске вароши живо је описана у писмима будимских свештеника владици Василију Димитријевићу у Сент-андреји, али и у другим, такође важним и документованим оновременим сведочанствима. Незаобилазна је тужна бележница необичног назива — Тефтер од оног времена болесног... који су водили господари Петар Димић и Јован Милић: „Здје показујемо што смо давали на лазарет и проче трошкове“.⁵⁵ Такође се

⁵¹ L. Nagy, *nav. delo*, 44.

⁵² Д. Поповић, *нав. дело*, 134.

⁵³ *Isto*, 135.

⁵⁴ *Isto*, 360—369.

⁵⁵ Тефтер није пулбликован ;налази се у Архиву Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 21.

Тефтеръ ѿ шного времена болесногъ
 погосъ и сечеъ ѿ дрѣ порсвѣннѣи и по займѣмъ
 напоураеъ бауинсѣмъ зосемо или
 нарсаденѣи примати затоваде издава
 при дрѣ пировъ айванъ гранковѣмъ
 и прочимъ дрѣ ланачникѣ

1739. Мају - 25 -

Београдѣ

дрѣ петаръ Кимикъ -
 јованъ Милѣк -

Тефтеръ од шного времена болесногъ

сазнаје да је у Табану дневно умирао и по десеторо. Ребају се трошкови за мртвачке сандуке, јер куга „где се усели у дом где који да остане; не отходит док не истребит.“ Најзад, будимски прота је обавестио епископа да је у новембру 1739. ишла комисија „од дома до дома испитати колико је умрло“, па додаје „от наших шест стотина тридесет и једно“.⁵⁶

⁵⁶ Д. Поповић, нав. дело, 364.

Када је окончана друга будимска кућа, после које је насеље остало у јадном стању — преживели житељи изнурени од страха и глади, много порушених зграда, занатство и трговина у назаку — прегли су будимски Срби да изгубљено надокнаде. Трудолубиви и умешни, брзо су стали на ноге и почели да обнављају уништено и уназабено. У тако скрбним временима грађена је Српска варош. У годинама недаћа и искушења као да су се сажулиле нове животне снаге. Варош је брзо узрапредовала.

Тада је на дунавском баиру почео да расте барокни Табан. Највећи градитељски подухват, прави подвиг, била је градња нове Саборне цркве. Измучени и осиромашени верници прегли су да саграде монументалан храм чија је градња чак и превазилазила њихове ондашње могућности. Зидане те цркве има нешто дужу историју.

Будимски владика Василије Димитријевић био је човек великих, можда и неумерених градитељских жеља. У току његовог архијерејства Будимском епархијом (1728—1748) почела је убрзана изградња барокних цркава, а он је у исто време призивао боље зографе да сликају иконостасе у његовој епархији. Разумљиво, владика је посебно бринуо о градњи цркава у Сентандреји; поред издашне меценатске помоћи, стално је преговарао са мајсторима разних струка, али и са иконописцима. Нема сумње, имао је много смисла за послове који су се тицали сакралне уметности. За његово време је у Сентандреји подигнут велелепан торањ Саборне цркве, а сазидане су чак три цркве чију је градњу пратио и које је осветио: Збешка (1738), Преображенска (1741—46) и Оловачка (1746). Он је водио бригу и о зидању монументалне цркве манастира Грабовца. Сачувана су писма која му је 1733—36. слао игуман „јеромонах Василије са братијом“ о свим етапама зидања цркве и о сликању икона. То је разумљиво јер је та црква подигнута „благословенијем и ктиторством преосвјашћеног Господина Василија Димитријевића“ — како стоји забележено у рукописном Летопису манастира Грабовца.⁵⁷ Епископ такве наравно одлучно се заложно за обнову Саборне цркве у Будиму, која је неговала успомену на патријарха Арсенија III Чарнојевића. Првобитна одлука скупштине била је да се та црква, подигнута 1697. године, само поправи будући да је била оштећена поплавом. У међувремену је владика решио да се сагради нова, већа црква. И у овом случају су залагање и упорност епископа Димитријевића дошли до пуног израза. У једном до сада непубликованом писму, он готово прекорева будимске општинаре: „... како доселе и неколик крата јесмо вам говорили поради тогдашње свјатије цркве храма светог славнога великомученика Димитрија мироточиваго да потребу је изнова оправленија како сатем вам смотрени јест да јест

⁵⁷ Д. Медаковић и Д. Давидов, *Сентандреја*, Београд 1982, 89—90.

обештала и коначно ка разрушенију довела се...“⁵⁸ Дошло је до спора; Будимци су истицали да је одлука била да се црква само поправи, а не и да се изнова зида. О томе будимски господар Никола Давидовић изричито пише епископу: „...сами знате Ваше П(реосвештен)ство да је речено да се више не чини него што је скупштина с преосвештенством Вашим доконала, а сада види све друкчије неки обрнуше и претресосе, нечинише велики посал и трошак, а ми у скупштини никаковој незвани, а кога же звани мало саветом послушани...“⁵⁹

И поред одиста тешких прилика у којима се варош нашла, тако рећи непосредно после куге, ипак је прихваћен предлог — био је то захтев — епископа Василија Димитријевића да се гради нова црква, па чак и да се узме најбољи градитељ.

Прве вести о пословима на цркви потичу из маја 1740, само неколико месеци после „отварања“ вароши после куге. Тада су одборници ишли у Тату „позаради врата мермерских наручити и погодити“. Давали су и дишкреције „Генералу кац цркву почесмо правити“, а ту су и остали дарови, плацмару, инцилиру, аудитору, као и белешка да су „дургимајстору“ однели „на дишкрецију кафе, шећера, лимуна, бадема и гројза“.⁶⁰

Општина је 29. марта 1741. склопила уговор са чувеним будимским *Maurer Meisterom* Адамом Мајерхофером (*A. Mauehoff*).⁶¹ Кад су се тако обезбедили и почели да довозе материјал тражили су и формалне сагласности и одобрења за подизање нове цркве, молбе магистрату, али и царици Марији Терезији.⁶² Идуће године, 1. маја по старом календару, положен је камен-темељац, а у темељ је положена бакарна плоча са натписом о градњи цркве: „Во имја с(вја) тија живоначалнија Тро(и)ци О(т)ца и С(и)на, и С(вја)таго Д(у)ха, Создасја изнова сеј С(вја)тиј Храм, С(вја)таго Великом(у)еника Димитрија, иже прежде бившти создат в лето 1697 мо при Леополде цесаре римском, и при Арсении Чернојевиче патриарсе Закона греческаго. Ниеже Кралевскаго величества Марии Терезии и при нашем Патриарсе Арсении Четвертом. При Еп(и)скопе Епархиалном Василиј Димитријевиче. При отцу протопопе Несторе Живановиче с прочими С(ве)штеници Здешни, и при Г(о)с(по)даре Бирове Петре Димиче купно с таначници, и с прочими ктитори Православни

⁵⁸ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 19 (1734—38)

⁵⁹ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 22 (1740—44).

⁶⁰ Тефтер цркве Свјатаго мученика Димитрија од прихода тако и од трошкова (лист 20), Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1738—44).

⁶¹ *Magyarország műemléki topográfiája...*, 755.

⁶² С. Гавриловић и И. Јакшић, *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века*, Споменик САНУ СХХIII, Одељење историјских наука 2, Београд 1981, 19—20.

Христијани жители Будимскија Кралевскија вароши Табани. в лето 1742, маја 1. г.⁶³

О првој години зидања цркве сачуван је краћи запис у црквеном тефтеру: „Почесмо ва име С(в)јатије и живоначелније Троици ва славу ијединому Г(о)гу и С(в)јатому Славном великомученику мироточивом Димитрију храм его наново здати и того дна темељ почесмо копати. Маја 5 — ва среду положисмо први камен у фундамент на основаније цркви и тако того 1 та делало се и послувало дан от дана болше подвизало се по 25-маора на дан пословало и по 25 тохверки и тако милост Б(о)жија пособствовала дасмо могли пол цркве са савршенију а дуварови и с ћемером и с покровом привести до м(е)с(е)са Ноемра 26. — Василиј Д.“⁶⁴

Во имя **СВЯТАГО** ЖИВОНАЧАЛНАГО ТРОИЦЫ, ОЦА, И СНА, И СВАТАГО ДУХА, СОЗДАНА ИЗНОВА, СЕИ СВЯТЫИ ХРАМЪ, СВАТАГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ДИМИТРИЯ, ПОСЛЕ ПРЕЖДЕ БЫВШИ СОЗДАТЬ. ВЪ ЛѢТО 1742. ПРИ АЛЕКСАНДРѢ ЦЕСАРѢ РИМСКОМЪ, ПРИ АРСЕНІИ ЧЕРНОЗВІТѢ ПАТРИАРХѢ ЗАКОНА ГРЕЧЕСКАГО. НИТЬ ОУЖЕ ПАКИ НА НОВО СОЗДАСЕ СЕИ СВЯТЫИ ХРАМЪ, ПРИ ДЕРЖАВѢ ЕЯ КРАЛѢВСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАРИИ ПЕРВОЙ, И ПРИ НАШЕМЪ ПАТРИАРХѢ АРСЕНІИ ЧЕТВЕРТОМЪ. ПРИ ЕПИСКОПѢ ЕПАРХІАЛЬНОМЪ, ВАСИЛІИ ДИМИТРИЕВИЧѢ. ПРИ СВЯТЫХЪ ПРОТОПОПѢХЪ НЕСТОРѢ ЖИВАНОВИЧѢ, СЪ ПРОЧИИМИ СВЯТЫИМИ ЗАБЫШИ, И ПРИ ГЛАВѢ БРОДѢ ПЕТРѢ ДИМИЧѢ, КЪДѢШНО СЪ ТАНАГОШУМИ, И СЪ ПРОЧИИМИ КНИЖНИКАМИ ПРАВОСЛАВНЫМИ ХРИСТИАНИ, ЖИТЕЛИ БУДИМСКИЯ КРАЛѢВСКИЯ ВАРОШИ ТАБАНИ. ВЪ ЛѢТО 1742. МАІЯ 5.

Сия Слѡвеса есу сложена на табли бакарной исполѡвено въ фундаменте црковни

„Сия словеса јесу сложена на табли бакарной и положено фундаменте црковни.“

⁶³ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20; Тефтер црквени.

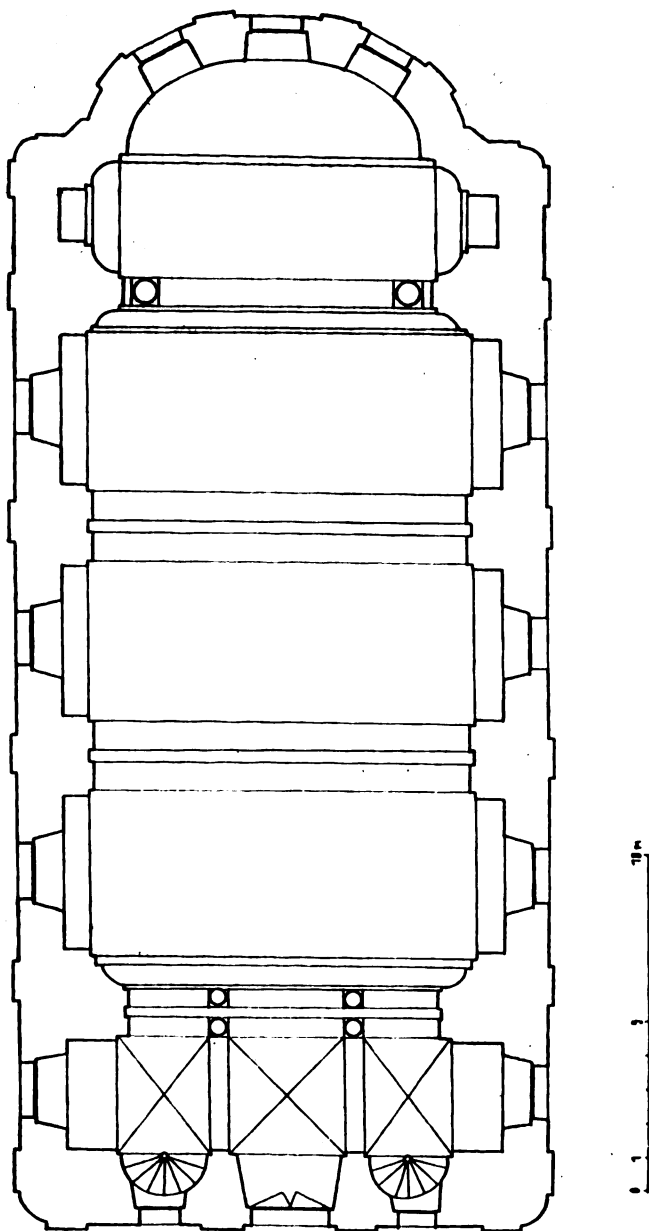
⁶⁴ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20; запис се налази у Тефтеру црквеном.

На основу сачуване архивске грађе стиче се утисак да је цео Табан био тада на ногама. Из дана у дан, како стоји у запису, расла је црква већа него што су је варошани и могли замислити. У општинској архиви стекле су се десетине квита, рачуна и налога за исплату, за товари песка, цигле, камена, креча, дасака, за исплате надница радницима и мајсторима разних струка. Све су то били Немци, искусни мајстори, па отуда и називи њихових заната: маори, палири, цимермани, тогвери, штеинмецери.⁶⁵ Ти рачуни и трошковници вођени су беспрекорно, а водили су их полуписмени општинари, са осећањем велике моралне одговорности за све материјалне издатке.

Црква је грађена неколико година, а торжествено је освешћена тек 3. јуна 1751. године. Свечани чин троносања обавио је учени Дионисије Новаковић, епископ будимски после смрти Василија Димитријевића, чијим је залагањем црква подигнута.

Са примерном градитељском вештином, а по захтевима епископа Димитријевића, Адам Мајерхофер је начинио пројекат грађевине већих димензија, особито наглашене висине, по чему се будимска српска црква издвајала од осталих православних храмова у Угарској. У односу на грађанску архитектуру Српске вароши барокног доба, црква је израсла до неслућене висине, а то је уверљиво приказано на бакрорезима Будима из друге половине XVIII века. Западна фасада — прочеље са звоником — носи све одлике барокне сакралне архитектуре. Подељена је пиластрима на три дела: средишни, пространији, са порталом каменоклесарског оквира и прозором изнад портала, и два ужа бочна дела на којима су били изразито високи и уски барокни прозори. На тај део западне фасаде налегао је одозго испуст кровног венца у виду настрешнице, покривен са неколико редова бибера-препа, а изнад њега је друга етажа западне фасаде. На њој је у средишњем делу био лучно засведен прозор, фланкиран удвојеним пиластрима, од којих је почињало сужавање у виду бочних троугаоних кровних забата, са волутама на крајевима. Изнад овог етажа дизао се зидани део звоника у слободном простору са свих страна. Он је имао ојачане ивице у виду пиластара са коринтским капителима. У средини зидног платна, са све четири стране налазили су се високи прозорски отвори са лучним завршецима и лучним аркадама у виду псеудобалдахина који је био изнад прозора. У горњем делу били су овали торањских сатова, док су прозори у доњем делу имали испусте на конзолама у виду француских балкона. На зидани део звоника ослањала се изразито висока и декоративна барокна бакарна купа торња са лантерном, јабуком и крстом. У унутрашњости, црква је имала пет травеја, од којих три средња, а апсидални на источној страни и припрату са хором на западној. Средњи део лабе имао је сводове у облику чешке капе, раздељене удвострученим

⁶⁵ Архив Србије, фонд Будимска општина, фасцикла 20 (1740—44).

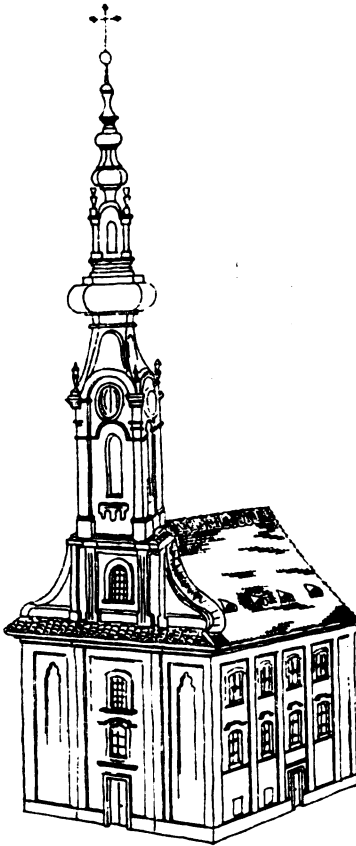

Основа српске цркве у Будиму

потрбушним луцима. Лукови су се у виду пиластара спуштали са сводова на снажан унутрашњи кордонски венац, изведен у неколико испуста-профила. Са доње стране, кордонски венац

подуширу такође удвојени пиластри који носе коринтске капители. Због изразите висине црквене грађевине, јужни и северни зид су имали два реда прозорских отвора који су били распоређени у слободном простору између удвојених пиластара. Прозори су у доњем делу били већи, а лучни завршеци су готово дотицали кордонски венац. На тај начин је црква била не само добро осветљена него је таквим распоредом прозорских отвора био још наглашенији утисак висине.

Оваква црквена грађевина је у пуној мери задовољила велике амбиције будимског епископа Василија Димитријевића, а материјално је потпуно исцрпла будимску општину, осиромашену и многоструко озлеђену после поплава и епидемија.⁶⁶ Ипак

Изглед будимске цркве према литографији из друге половине XIX века.
(Цртеж др Војислава Матића)

⁶⁶ Да су материјалне тешкоће превазилазиле могућности Будимске општине показују ова два примера: у току градње није било средстава да се заврши пројектовани бакарни торањ, него је на зидани део привремено стављена лимена пирамида, а тек 1775. начињен је високи звоник; такође није било средстава да се ангажује иконописац са сликање ико-

тешко је и размишљати на тему ко је био у праву — општинари или владика. Независно од тог старог спора, Саборна црква у Будиму била је два столећа велики споменик српске уметности. Она је била и споменик приложништва и прегалаштва српске грађанске класе, која је уз исцрпљујућа одрицања градила своје цркве и своју културу епохе просвећености.

Воспозданъ Свѣстѣиъ Варшавскѣи и дрѣи акадѣмѣиъ Императорскѣи,
в Царѣвнѣиъ Касѣи штѣицѣи мѣцѣи мѣицѣиъ Иѣтѣрѣи на Пѣи:
Сѣѣи нацѣиѣиъ. нѣѣѣи 1770. л. платѣиъ. в Пѣиѣиъ 1773
Грѣѣиъ 7. дѣиѣи

по вѣиъ 1770

в. в. в. Пѣиѣиъ Сѣѣиѣиъ

Сѣѣиѣиъ на сѣиъ Иѣиѣиъ и Иѣиѣиъ 80

штѣицѣи мѣцѣи мѣицѣиъ Иѣтѣрѣи

в Пѣиѣиъ 7. дѣиѣи 1770

Квита за каменоклесарске радове на Будимској цркви, 1793. године

Средином XVIII века учестаније се израђују бакрорези с панорамом Будима и Пеште, на којима је редовно и приказ Српске вароши. Тада је по Мађарској путовао гроф Самуел Шметау (S. von Schmetau), војни инжењер, цртач-картограф.⁶⁷ Поред осталих топонима и ведута, он је нацртао и Будим са северне стране, обухвативши и део Табана који се тек назире у даљини. Његов цртеж је убрзо умножен у бакрорезној техници, а познат је под насловом Plan de la Fortresse de BUDE vulgo Ofen, док сама ведута града носи назив Prospekt da la Ville et Fortresse de Bude de son chateaux et la Ville d'Eau avec une partie de la Ville de Pest.⁶⁸ По

ностаса, него је у нову цркву стављена стара зографска преграда, а општина је тек 1764. склопила уговор са Василијем Остојићем, који је те године насликао иконостас са 52 иконе. Од догађаја из друге половине века који се тичу Саборне цркве треба поменути уговор са Теодором Илићем, прослављеним сликарем из Темишвара, да на црквеном торњу наслика четири медаљона јеванђелиста.

⁶⁷ L. Bagrow, Die Geschichte der Kartographie, Berlin 1951, 364.

⁶⁸ Gy. Rózsa, nav. delo, 132, T. LXXXII.

овом, без сумње веродостојном приказу Будима не може се наслутити да је ово само коју деценију раније била турска варош карактеристичних шиљастих вертикала с полумесецом на врху. Само једна цамија преломљеног минарета у Старом Будиму сведочи о том преломном добу. У легенди-гумачу налази се и назив *Ville Raitzienne*. Колико је познато, то је први назив Табана у оваквом облику.

Брз успон архитектонско-урбанистичког склопа Будима само педесет година после ослобођења, можда је добио најупечатљивију ликовну илустрацију на бакрорезима бечких мајстора графике, посебно на гравирама Андреаса и Јозефа Шмуцера (A. und J. Schmutzer).⁶⁹ Цртеж барокног замаха припремио је Самуел Миковињи (S. Mikoviny),⁷⁰ по струци инжењер и картограф, али у исто време и изузетно даровит цртач. Он је своју композицију Будима и подграба, посматрану са источне стране, сместио испод неба застртог усковитланим облацима, а на средини композиције нацртао је анђела раширених крила и залепршане драперије како придржава медаљоне са грбовима Будима и Пеште око којих се вије трака с натписом *INSIG. CIV. BUDIENSIS ET PESTHIENSIS*. Разумљиво, Миковињи је с великом стручном пажњом и одговорношћу нацртао архитектуру града и Српске вароши, која се

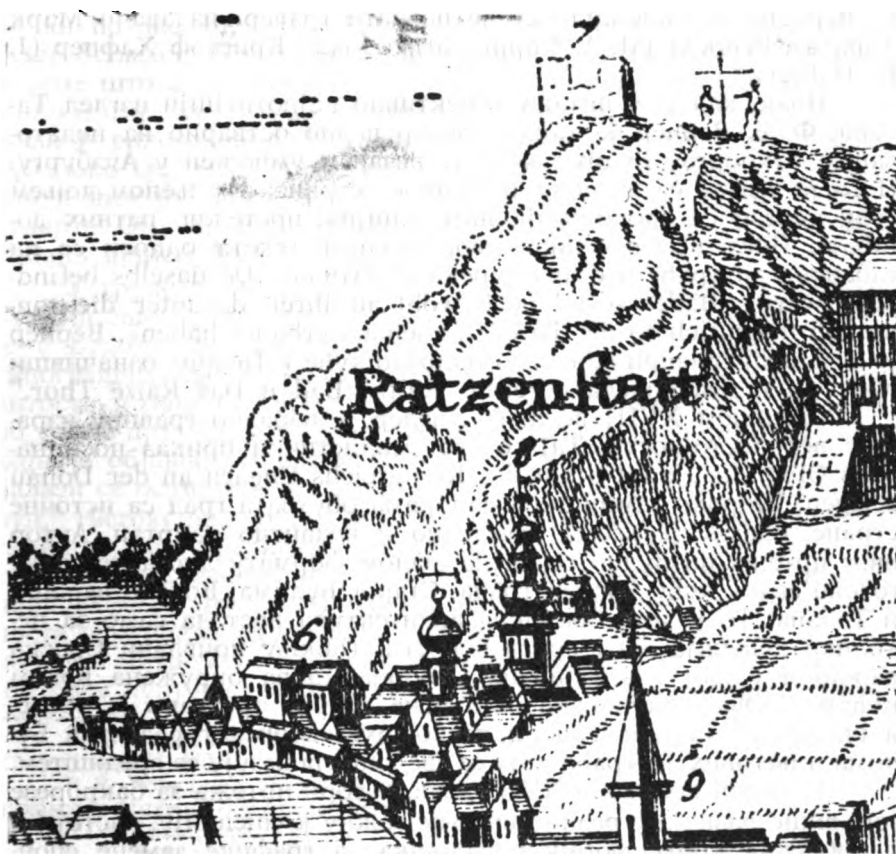
Ф. Б. Вернер, Будим — Табан (детал), средина XVIII века.

⁶⁹ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXX, 183.

⁷⁰ Isto, XXIV, 553.

тада укључила у општи градитељски ток. Постоје чак и три бакрорезне плоче ове графике ведуте која је позната као појединачни лист, а заправо припада познатој едицији NOTITIA / HUNGARIAE / NOVAE / HISTORICO GEOGRAPHICA... VIENNAE AVSTRIAE... MDCCXXXVII.⁷¹

Из истог времена је, за прошлост Срба у Будиму знатно важнији, бакрорез стандардног назива Buda — Ofen. Умножио га је чувени аугзбуршки графичар и издавач Мартин Енелбрехт (Mart. Engelbrecht excud. A. V.),⁷² а ту је и сигнатура цртача Фредерика Бернара Вернера (F. B. Werner del.) и гравера Александра Глезера (A. Glässer sc). По графичком осећању, то је један од најефектнијих ведута Будима у XVIII веку. Ту је и изглед

Мартин Енглорехт, Српска варош у Будиму, друга половина XVIII века.

⁷¹ Gy. Rózsa, nav. delo, 185—186, T. LXXXIII

⁷² F. Schott, *Der Augsburger Kupferstecher und Kunstverleger Martin Engelbrecht und sein Nachfolger*, Augsburg 1924, 54.

Табана — ниока кућа с високим крововима и две цркве, православној и католичком, док је изнад приказа натпис крупним словима Ratzenstatt. У легенди-тумачу налази се објашњење Francisc. in Raziogu oppidulo — Francisc. in der Ratzenstatt.⁷³

Нешто касније, Мартин Енгелбрехт је умножио реплику ове гравуре, такође по цртежу Фредерика Б. Вернера, који је изрезао у бакру аузбуршки мајстор Кристоф Фридрих Лотес (Ch. F. Lottes). На листу је опширна историјска инскрипција на латинском и немачком, док су легенде на мађарском и немачком. У једној одредници се помиње Српска варош Franciscánusok az Ráci Városban — Franciscaner in der Razen Stadt, а у другој православна црква Görgög Templom — Alt glaubische Kirch. Трећа гравура ове аузбуршке серије израђена је по цртежу Фредерика Б. Вернера, а умножили су је познати гравер-издавачи Марк Абрахам Рупрехт (M. A. Rupprecht) и Јохан Кристоф Хафнер (J. K. Hafner).⁷⁴

Ипак, кад је у питању објективно најпотпунији изглед Табана, Ф. Б. Вернер је такав приказ верно остварио на недатованом бакрорезу Будима који је резан и умножен у Аузбургу. И то је ведута са источне, пештанске стране, а у њеном доњем делу налази се хронологија најважнијих, претежно ратних догађаја. Последња реченица овог сажетог текста односи се на табанско подграђе и стара турска купатила: »De daselbs befindliche warme Bäder seynd auch wohl auführet, darunter die sonderlich magnifich so die Türcken ehemals erbauet haben«. Вернер је и на овој гравури пажљиво нацртао куће у Табану, означивши при том и два српска објекта: Raizē Bad и Das Raizē Thor.⁷⁵

Средином XVIII века, Г. Хислер је изradio гравуру израдите веродостојности. Тај готово реалистички приказ носи наслов Ofen, die Haupt Stadt des Königreichs Ungarn an der Donau gelegen. Широко замишљена панорама обухвата град са источне стране, одакле је веома прегледно и педантно нацртан. Аутор овог цртежа потрудио се да на малом формату листа прикаже готово сваку кућу Горњег града, Старог Будима, Водене вароши и Табана. То је нова, барокна архитектура настала само за неколико деценија века просвећености. Пажњу привлачи Српска варош и у њој тек сазидана Саборна црква окружена новим кућама.⁷⁶ Ова минуциозно остварена ведута поуздано је обележила важан ступањ урбанистичко-архитектонског развоја Будима и његових подграђа која се све више повезују са средиштем.

У другој половини XVIII века, аутори цртежа за бакрорезе још више развијају реалистичко-пејзажну концепцију, настојећи да понекад круту форму предлошка за графике замене спон-

⁷³ Gy. Rózsa, nav. delo, 132, T. LXXXIV

⁷⁴ Isto, 133—136.

⁷⁵ Isto, 183—184.

⁷⁶ Ту су и две ознаке које привлаче нашу пажњу: 1. Franciscaner in der Rätzen Stadt; 2. Altglaubische Kirch.

ганијом композицијом. То је пошло за руком цртачу Фердинанду Пихлеру (F. Pichler)⁷⁷ и прашком бакроресцу Јохану Балзеру (J. Balzer).⁷⁸ Они су 1781. године сигнирали ведугу Будима са северне стране, са које се Табан тек наслућује у дубини перспективе. Овај манир је са успехом неговао и Хијеронимус Лешенкол (H. Löschenkohl),⁷⁹ бечки сликар и графичар, који је својој гавири дао наслов *Freude der Ungarn bey Ankunft Ihrer Krone in Ofen u: Pest am 28-ten Febr: 1790.*⁸⁰ Лешенкол је био један од најбољих мајстора бечке графике, а радио је и за српске поручице. Од њега је изврстан портрет темишварског епископа Петра Петровића, израђен у бакрорезу 1775. године.⁸¹

Пејзажно-реалистичку концепцију заступали су бечки мајстори из породице Шафер. Они су своју гавиру Будима заједнички потписали са *Gezeichnet und gestochen von Joseph, und Peter Schaffer. 1787.*⁸² Своје пејзажно опредељење испољили су и тиме што су у првом плану композиције развили живописан жанр-мотив; ту су на падини изнад Старог Будима ратари на њиви и виноградаре. У Табану су тек подигнуте једносратне куће око српске Саборне цркве и католичке парохијске цркве, али и низови мањих кућа које су се попеле на падине Светог Гелерта. Ово је, нема сумње, једна од најверодостојнијих слика Табана крајем XVIII века.

У групу графичара који су у то доба издавали бакрорезе Будима спада и Јохан (Јанош) Филип Биндер (J. F. Binder).⁸³ Он је у Будиму, вероватно први, држао бакрорезну радионицу и типографију. То је био плодан гравер, мање уметничке даровитости, а типичне занатске спреме и вештине. Најчешће је радио по туђим цртежима и предлошцима. У каталогу његових гавира, који је објавио мађарски историчар уметности Патаки Денеш, налази се осамдесет наслова, али тај број ни издалека није потпун.⁸⁴ Његову продукцију испуниле су разне врсте графичког материјала; ту су религијске композиције, али чешће цеховска пиџма, дипломе, екслибриси и бланкети. Портрете је радио искључиво по туђем цртежу. Биндер је познат и по томе што је примао доста поручбина од српских наручилаца. Ту је, на првом месту, портрет митрополита Павла Ненадовића. За нас овај рад има изузетну културно-историјску важност јер допуњује иначе мали

⁷⁷ U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXVI, 586.

⁷⁸ Isto, II, 430.

⁷⁹ P. Potschner, *Hieronymus Löschenkohl (1753—1804)*, Wien 1959, Historisches Muzeum der Stadt Wien.

⁸⁰ Gy. Rózsa, nav. delo, 137.

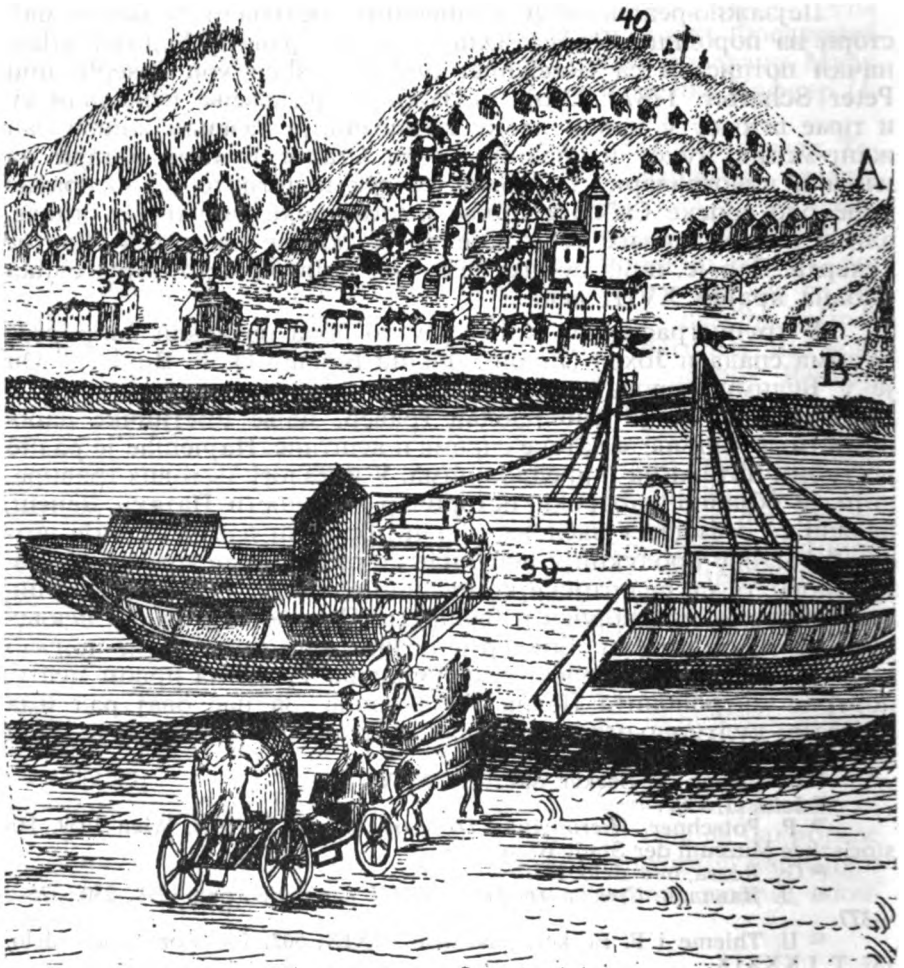
⁸¹ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Београд 1978, 230, 376—377.

⁸² U. Thieme i F. Becker, nav. delo, XXIX, 562; Gy. Rózsa, nav. delo, 137, T. LXXXIX.

⁸³ A. Schoen, *Buda-pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében*, Budapest 1936, 43.

⁸⁴ D. Pataky, *A Magyar rézmetszés története*, Budapest 1951, 82—86.

број српских графичких портрета, а посебно због тога што се на њему налази утравирана сигнатура: Теодор Крачун нарисо. Овај Крачунов цртеж спада у онај сасвим мали број познатих радова српских барокних сликара — цртежа намењених за извођење у бакрорезу. Цртеж је, истина, настао после Ненадовићеве смрти, али по једном његовом уљаном портрету. Сугестиван израз митрополита Ненадовића, добрим делом је Крачунов ликовни допринос јер је успео да тај израз оствари у цртежу, док је Биндер, поштујући у пуној мери линије тог узорка, гравирао

Ј. Ф. Биндер, Будим (деталј бакрореза: скела на прелазу из Пеште у Табан), 1761.

знатно боље у односу на своје остале радове.⁸⁵ Овај будимски бакрорезац је израдио још неколико гравира за Србе, а од њега су и неке илустрације за српске штампане књиге: Свети Никола за српску цркву у Сегедину, Стари град Јерусалим за потребе наших хаџија, Свети Козма и Дамјан за издавача Каулиција, као и оне невешто цртане и тврдо резане илустрације за Робинзона Крусоа у издању Штампарије Пештанског универзитета.⁸⁶ Међутим, његова ведута Будима, рађена по цртежу бољег мајстора, одликује се несумњивим графичким вредностима. И ова композиција је замишљена као пејзажна панорама са ненаметљивим жанр-сценама у првом плану. На стари тип градских ведута подсећа натпис у барокној картуши Buda — Ofen, као и две траке са називима појединих делова града, па се на њима налази и натпис Taban — Die Räze Stadt. У доњем делу су наведени и поједини објекти, а међу њима и die Vorstadt, Gerhards- oder Razen Stadt; die Pergasische, oder Rätzē-baad, die Alt-glaubische Kirchen. (Eccles. hominū Graeci Ritus, поп unitor).⁸⁷ Осим ове графике позната су Биндерова цеховска писма: за цех кројача, ковача, рибара, ужара и других. Гравирао их је по већ утврђеном облику немачких и аустријских цеховских писама. Композицију дипломе украшава разубен барокно-рокајни оквир; у доњем делу је текст, а у горњем ведута Пеште или Будима са изгледом Табана.⁸⁸

Право изненађење представља Биндеров план Будима израђен осамдесетих година, највероватније по налогу магистрата. Тај прецизан тлоцрт израдили су картографи, а Биндер је пренео нацрт на бакрорезну плочу сигниравши га са Јо. Philip Binder Sc. План је коришћен за потребе грунтознице и за остале административне послове. На њему је и план Српске вароши означен као Табан. Урбанистичка потка неправилног облика са источне стране налаже на Дунав; са јужне и западне стране ослања се на брег тврђаве. Кроз средину насеља нацртан је Бавољи јендек са неколико мостића. Обележене су и обе цркве, а поједини плачеви имају катастарске бројеве. Југозападно од бедема, на падини брега Свети Гелерт, простиру се табански виногради.⁸⁹ По свему томе, графички опус Јакоба Биндера са ове две до сада непознате гравире, особито са планом Табана, постаје још важнији за српске истраживаче.

Међу познатим ауторима будимских ведута из друге половине XVIII века налазе се и непознати мајстори. Није сигниран бакрорез Prospekt der Königl: Haupt Stadt OFEN wieselbe von der Pester seiten in der Schönsten ansicht ist mit Neuen abaendung. Ano, 1785. Иако није познат аутор овог „проспекта“ треба

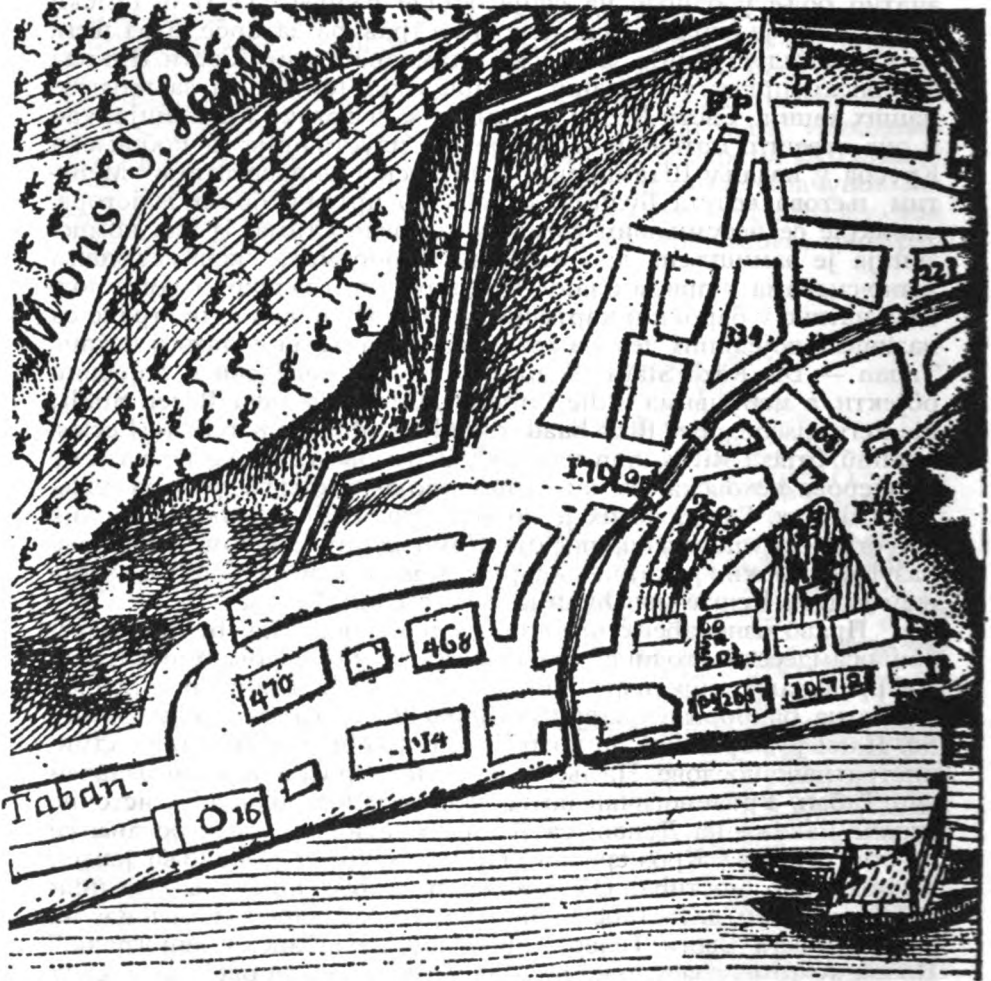
⁸⁵ Д. Давидов, *Графички портрети Срба XVIII века*, Галерија Матице српске, Нови Сад 1965, 133, 147.

⁸⁶ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 237, 378—389, 415—416.

⁸⁷ Gy. Rózsa, nav. delo, 188—189, T. LXXXII.

⁸⁸ D. Pataky, nav. delo, 83; Gy. Rózsa, nav. delo, T. LXXXVI—LXXXVII.

⁸⁹ Бакрорез Nova Buda — Pestinum, Сигнирано: Јо. Philip Binder Sc. власништво Magyar Nemzeti múzeum — Történelmi képcsarnok, T. 125.

Ј. Ф. Биндер, План Табана, око 1870.

рећи да он потиче од руке искусног и поузданог мајстора. Тешко је, међутим, утврдити да ли је цртеж настао по природи или је композиција позајмљена, па су у њу накнадно унете допуне, у које спадају и жанр-сцене у првом плану. Изглед Табана не одступа од осталих оновремених графичких приказа.⁹⁰

Готфрид Прикснер (G. Prixner) је држао графичку радионицу у Пешти одакле је свакодневно посматрао Будим и Табан.⁹¹

⁹⁰ D. Pataky, *nav. delo*, 259; Gy. Rózsa, *nav. delo*, 191, Т. ХСII.

⁹¹ D. Pataky, *nav. delo.*; В. Васић, *Илустрација српске књиге у поч. XIX века*, Библиотекар 4, Београд 1958, 284; *Класицизам код Срба*, књ. 3 (В. Крауг, *Сликарство и графика*), Београд 1964, 11—12; Исто, књ. 8, стр.

Његов цртеж, умножен на једном цеховском писму из 1816, доноси изглед Табана из најповољнијег угла, чиме је постигнута целовита панорама насеља. Познато је да је Прикснер радио за штампарије и да је сарађивао са српским издавачима и писцима који су почетком XIX века краће или дуже боравили у Будиму и Пешти. Његове су илустрације у књигама Атанасија Стојковића, Јована Мушкатиновића, Аврама Максимовића, Вука Караџића и Милована Видаковића. Овај графичар је, дакле, добро познавао Будим, пролазио је табанским улицама, свраћао у српске куће. Са Србима се могао лако споразумевати будући да је био Пољак. Због свега тога је предано и прецизно нацртао Српску варош.⁹⁴ По његовој ведути, Табан је тада био већ изграђено варошко насеље које није заостајало за Старим Будимом на северној страни Горњег града. Зграде варошана, трговаца и занатлија, биле су високе по бароком начину грађења и згуснуте уз Дунав, а куће виноградара распоређене у неколико „струка“ по падинама брега, док су изнад њих чувени табански виногради који су уцртани и на плану Јаноша Биндера.

Графика се у XIX веку најприсутније испољила у новој техници литографије, а касније и челикореза. Стилске иновације стизале су у првој половини XIX века и преко те нове технике која је омогућавала тонске вредности и реалистички третман пејзажа. То само значи да су графици тада отворене нове могућности. Међутим, она постаје до те мере везана за технолошки процес репродуковања да често због тога губи уметничка својства. Она постаје не само реалистичка него и толико објективистичка да најављује дагеротипију и фотографију. Отуда и није чудно што литографске ведуте често раде мањи мајстори, а потом и вештији штампари, јер литографија улази у типографију као најјефикасније и најјефтиније средство за умножавање разних књижних и новинских ликовних прилога. Разумљиво, аутентичност и документарност литографије су незамениви управо у штампарству.

На појединим литографијама овога доба, архитектонски облици су приказани до те мере верно да се по њима могу проучавати чак и декоративни елементи фасада, украси у каменој пластици и други детаљи. На основу литографија могу се реконструисати оштећени или порушени споменици, или проучавати читава насеља и урбане целине које су у XX веку измениле свој стари лик, као што је то случај са будимским Табаном. Та страна репродуктивне литографије није још довољно испитана, нити је графика у довољној мери коришћена као најпоузданија документација о изгледу заувек несталих културноисторијских

94; З. Јанц, *Насловна страна српске штампане књиге*, Музеј за примењену уметност, 1965, 79.

⁹² Цеховско писмо Г. Прикснера са ведутом Будима и Табана чува се у Националној библиотеци Szécsenyi у Будимпешти.

споменика и делова градова који су срушени услед урбанистичких реконструкција.

Међу првим литографима који су цртали и умножавали изглед Табана почетком XIX века био је Јакоб Алт (J. Alt), бечки сликар и литограф.⁹³ Он је у трећој деценији тога века путовао Дунавом и начинио читаву серију панорама градова, документоване али и несумњиве уметничке вредности. Био је школован цртач бидермајерског опредељења. У цртежу је неговао меку линију податну за литографску технику. Његови градови на Дунаву штампани су у великом тиражу на хартији исте величине, тако да су били веома популарни и погодни за колекционирање. Аутор је сам колорисао један део тиража, а те бојене литографије имају свежину акварела. Његова литографија Ofen — Buda, настала око 1826, већ је класично дело те врсте. Град је насликан са југоисточне стране тако да је Табан приказан у централном делу композиције, са православном црквом високог звоника који доминира насељем, док су на самој обали складне једносратне зграде, зидане крајем XVIII и почетком XIX века. Аутор је нагласио да је цртеж настао по природи, што је ушло и у његову сигнатуру Nach der Natur gemalt. v. J. Alt.

Овде треба бар поменути да је и *Сербскиј народниј лист* донео дрворез Пешта и Будим, рад Ференца Колара (F. Collar) кога је уредник Теодор Павловић запослио као сталног илустратора овог познатог листа.⁹⁴ На Коларовом дрворезу, Будим и Пешта су приказани са северне стране тако да се Табан назире у дубини перспективе. Та ведута илуструје информативни текст у којем се налази и ова реченица: „У архиви Будимског Сербског общества, које је кадгод много веће и знатније било, хране се многе за Сербље у Унгарији важне писмене древности“.⁹⁵ Чланак је вероватно саставио сам уредник, а наведена реченица недвосмислено указује на то да је Будимска српска општина била тада мање бројна и мање активна, па аутор већ и због тога указује на богату архивску грађу, важну за изучавање прошлости Срба у Угарској.

Године 1845. изишла је из штампе специјална литографска мапа са ведутама Будима и Пеште под насловом Buda — Pest elöadva...⁹⁶ Попут великих европских градова, и ови су добили свој албум са неколико десетина ведута које обухватају све делове града и монументалне зграде. Мапу је издао Рудолф Алт (R. Alt),⁹⁷ син Јакоба Алта, који је учио занат и цртање у атељеу свог оца, а потом на Бечкој уметничкој академији. У овом ал-

⁹³ U. Thieme i F. Becker, nav. delo.

⁹⁴ *Класицизам код Срба*, 17.

⁹⁵ *Сербскиј народниј лист*, Пешта 6. март 1938, стр. 73.

⁹⁶ Buda-pest elöadva — 32 eredeti rajzoltban — Alt Rudolf általal — rajzolta Sandmann — nyomtatta Rauch Janos, Pesten 1845.

⁹⁷ U. Thieme i F. Becker, nav. delo.

⁹⁸ Isto, Табла XIV (Поглед на Будим и Табан са Дунава).

буму налазе се две литографије на којима је приказан Табан: Buda á Dunáról föl fele tekintve⁹⁹ и Kiálítás a várkapuból Budán.⁹⁹ Уз литографије се налазе и краћи текстови о Српској вароши (Ráczváros).

Нешто раније израдио је Р. К. Vasquez, највероватније по налогу магистрата, велики план Будима. Ту је као саставни део и план Српске вароши, преко којег је натпис Raitzen Stadt.¹⁰⁰ Када се овај цртеж из 1837. упореди са оним који је осамдесетих година начинио Филип Биндер види се колико се Табан у том периоду урбанистички проширио и разудио. У том периоду је био његов привредни и културни успон.

Најзад, у другој половини XIX века све су учесталије ведуте Будима, Српске вароши и Пеште. Најпознатије су серије градова умножаване у хесенском граду Дармштату, у познатој издавачкој кући која је на сваком листу штампала свој импресум: Druck u. Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt.¹⁰¹ Има неколико графика на којима је Српска варош главни мотив. На таквој ведути, на којој је српска црква у крупном плану, са прецизно нацртаним југозападним изгледом, налази се потпис на мађарском и немачком: PEST ES RÁCZVAROS — PEST UND RAITZENSTAT.

У Табану с почетка XIX века, тако поуздано представљеном на Алтовим и другим графикама, било је много разних друштвених појава које су, поред осталог, чиниле културно-просветни лик вароши. Те појаве су се тичале не само црквеног живота него и још више духовног била грађанске класе.

Будимски епископ Дионисије Поповић прекинуо је традицију да архијереј ове епархије принудно борави у Сентандреји. Он је још 1792. купио у Српској вароши велику зграду и у њу сместио владичански двор са придворном капелом. То је једна од оних једносратних зграда на гавири Готфрида Прикснера. Епископ је држао у двору своју приватну „клирикалну школу“, неку врсту ниже богословије, на коју је обавезивао све оне који су желели да се баве свештеничким позивом. Он је у Будиму боравио до смрти 1828. године, бавећи се уз архијерејске и црквено-педагошке обавезе још и превођењем и богословском књижевношћу. Био је поручилац бакрореза изузетно занимљиве иконографске структуре, а на једном је чак дао да се нацрта његов лик.¹⁰² Старао се о уређењу Саборне цркве, али је доживео и њен пожар, којом приликом је осим већег оштећења саме гра-

⁹⁹ Isto, Табла XXIV (Поглед на Српску варош са тврђаве).

¹⁰⁰ Budapest története a török kiűzésétől a márciuki fordalomaig, Budapest 1975, 276 (sl. 106).

¹⁰¹ Ова издавачка кућа штампала је неколико стотина популарних ведута градова, претежно у техници челикореза.

¹⁰² Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 388, каталогски бр. 195, сл. 329.

Ђевине изгорео цео иконостас Василија Остојића. После обнове цркве приступило се сакупљању прилога за подизање нове дуборезбарене олтарске преграде и за сликање иконостаса, па је 28. маја 1817. склопљен „контракт“ између „Славено-српског общетства престоног града Будима, предграђа Табана и Г. Арсенија Теодоровића, иконописца и грађанина новосадског“. Овим уговором се академски сликар обавезује да ће „собственоручним изображенијем“ насликати и позлатити иконостас, као и предвиђене композиције зидног живописа, а црквена општина да ће му за овај замашан сликарски посао исплатити девет хиљада флорина у сребру. Сликарске послове у табанској цркви, Теодоровић је започео 1818, а завршио две године касније.¹⁰³ На будимском, највишем српском иконостасу, сликар је распоредио чак 68 икона, држећи се уобичајеног распореда и иконографског садржаја. У високој линети сместио је две полукружне зоне икона које се ребе сликају: страдања Христова у четворолисним медаљонима и ликове пророка у округлим медаљонима. Због изузетне висине цркве и иконостаса, Теодоровић је морао да слика иконе већих димензија, тако да престоно иконе имају читава 194 см. У време сликања у Будиму, Теодоровић је био на врхунцу сликарске славе. Тада је иза себе имао шеснаест иконостаса, међу којима и неколико у већим средиштима српске грађанске културе. Испољаво је неокласицистичко стилоко опредељење, али су на неким његовим иконама, особито на престоном, приметне успомене на познобарокни иконопис.¹⁰⁴ Тада је живео и сликао у Табану још један српски уметник: Михајло Живковић, рођени Будимлија, ђак Бечке уметничке академије. Имао је атеље у Табану, а потписивао се као „живописац будимскиј“. Осим славских икона, које је сликао за Србе у Будиму, Пешти, Сентандреји и другим местима, Живковић је насликао и две веће целине: иконоста Благовештенске цркве у Сентандреји (1802) и иконостас српске цркве у вароши Балашабармат (1815). Он њега су и четири иконе сликане за салон будимског владичанског двора.¹⁰⁵

На духовни живот Срба у Будиму и осталим горњодунавским градовима, подстицајно су деловале књиге и периодика — издања Штампарије Пештанског универзитета која је била смештена у Будиму. Списак Будимаца пренумераната на та издања је веома дуг и обухвата најпознатије породице. Тада су у српским грађанским кућама, које у представљене на гравирама XIX века, примана и читана издања будимске штампарије: од *Свештене историје*, *Катихизиса малог* и *Трагедије Јована Рајића* до књига и књижица Викентија Ракића, Доситеја Обрадовића, Авра-

¹⁰³ О. Микић и Љ. Шелмић, *Дело Арсенија Теодоровића (1767—1826)*, Нови Сад 1978, 25—26, 74—75.

¹⁰⁴ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад, 1973, 80—82.

¹⁰⁵ Исто, 73—80.

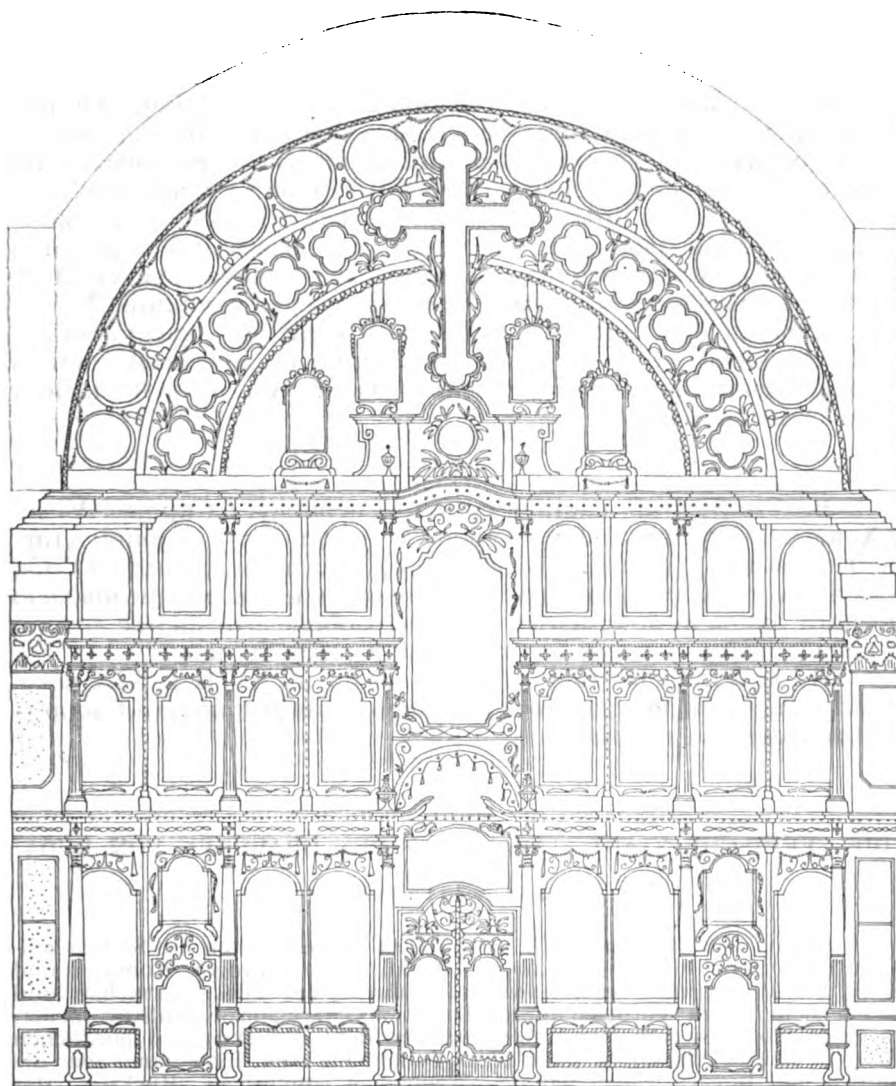

Схема иконостаса саборне цркве у Будиму.

ма Мразовића, Атанасија Стојковића, Григорија Терлајића, Павла Соларића, Милована Видаковића, Јоакима Вујић, Јована Мушкатировића, Саве Мркаља, Димитрија Давидовића, Лазара Бојића, Уроша Несторовића, Теодора Павловића, Јована Пачића, Симе Милутиновића Сарајлије, свезака *Летописа Матице српске* и других издања. Готово сви ови списатељи и културни посленици боравили су краће или дуже у Српској вароши, у кући код Златног јелена, у дому Витковића, код трговца Николе Станковића, у владичанском двору. Табан је тада био на врхунцу славе, али се иза тог врхунца већ назирала силазна падина, посустајање, однаробавање, осиромашивање, расељавање, декаденција. У другој половини XIX века, Српока варош у Будиму, као уосталом и Сентандреја, живи од успомена. Једино су још графичари и сликари приказивали Табан у лепом издању. Али, то је на жалост била само спољашност.

Ведуте Будима, настале су дугом периоду, од краја XVI до XX века, обавештавале су Европу о историјској судбини угарског краљевског града. А будући да су ту судбину делили и Срби насељени у подграбу ове вароши, то се ови, код нас недовољно познати ликовни документи, не могу заобилазити кад се говори о некадашњим српским насељима на горњем Дунаву.

На ведутама Будима, особито онима из XVIII и XIX века, Српска варош и даље постоји, као што постоји и српска Саборна црква у њеном средишту.

DIE SERBISCHE STADT »TABAN« AUF DEN GRAVÜREN VON BUDA

Zusammenfassung

Bereits vom XV. und XVI. Jahrhundert an besiedelten die Serben zeitweise ungarische Städte an der oberen Donau: Buda, Ostrogon, Komoran und Győr. Sie kamen vom Balkan vor und während der Türkenherrschaft und ließen sich in den Vororten dieser Städte als Rascianis Nazadistis nieder. In Buda lebten sie am Donauufer zwischen dem südlichen und nördlichen Berg, in einer Siedlung, die die Türken Debakhane oder Tabakhana, aber die Serben und Ungarn Taban nannten. Nach dem entgeltigen Rückzug der Türken aus Ungarn und der Befreiung Budes 1686 kam es im Jahre 1690 zur großen Völkerwanderung der Serben vom Süden her in die ungarischen Gebiete. Zu dieser Zeit wurde der Vorort Taban von vielen Serben als Wohnort gewählt. Ab Mitte des XIII. Jahrhunderts formte sich hier eine Stadt im Barockstil mit einer serbischen Kirche zu Ehren des Heiligen Dimitrije. Taban erlebte einen wirtschaftlichen Aufschwung sowie eine gesellschaftliche und kulturelle Blütezeit.

Während der dreißiger Jahre des zwanzigsten Jahrhunderts, in der Zeit der Urbanisierung Budas wurden die alten Häuser in Taban allmählich abgerissen, und die ebendigen sich schlängelnden kleinen Straßen verschwanden. Im Verlaufe des Krieges wurde 1944 auch der übrige Teil Tabans mit der serbischen Kirche zerstört. Heute befindet sich an dieser Stelle ein

Park, aber die alten Stiche von Buda bezeugen und bewahren auch weiter einen Teil der Geschichte Tabans.

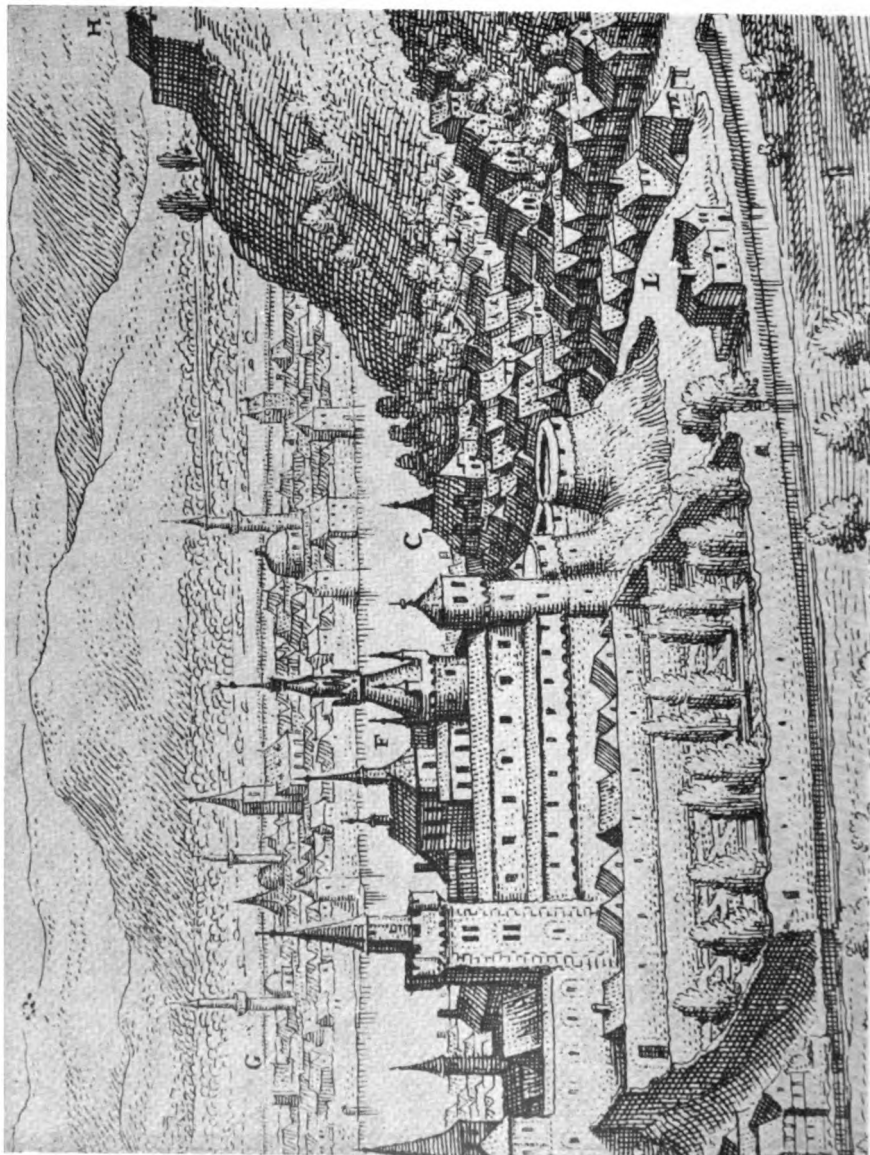
Die ältesten Stiche aus dem XVI. und der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts zeigen außer der Stadt Buda auch diesen Vorort, allerdings kann man an ihrer getreuen Darstellung zweifeln. Viel überzeugender sind dagegen jene Kupferstiche, die Buda in der Besatzungszeit von 1684 bis 1686 darstellen. Oft wurden die Zeichnungen für diese Kupferstiche von Militärtechnikern, -topographen und -zeichnern angefertigt. Eine der ersten Kriegsbilder Budas aus dieser Zeit, auf dem Taban zu sehen ist, wurde von Michael Wening graviert und trägt die Aufschrift: »Prospekt der Stadt Ofen wie solche von Alt-Ofen an zu sehen«. Die damaligen Kriegshandlungen hatten katastrophale Folgen für die türkisch-serbische Siedlung, wobei auch die ursprüngliche serbische Kirche zerstört wurde. Das wird auf dem Kupferstich »Ofen — die Hauptstadt in Unter-Ungarn« von einem unbekanntem Meister, herausgegeben von J. F. Andre aus Nürnberg, dargestellt. Der gleichen Stadt entstammte auch der Herausgeber David Funck, der den Kupferstich eines unbekanntem Autors zu Ehren des Sieges der Christen über die Türken veröffentlichte. Neben dem Bild kommt das auf dem Stich auch durch eine ausführliche Inschrift zum Ausdruck.

Im XVIII. Jahrhundert, als die ersten Friedensjahrzehnte die Erinnerungen an die Kriegsjahre verdrängten und als Buda in Eile erneuert und umgewandelt wurde, um zum zweiten Hauptsitz des Habsburger Reiches zu werden, erschienen auch neue Vedute der Stadt und des Tabaner Vorortes. Auf diesen Gravüren ist der historische Prozeß, in dem sich Buda von einer morgenländischen zu einer westeuropäischen Stadt entwickelte, für immer festgehalten. Aufgrund der großen Anzahl neu hinzugezogener Serben wird Taban in Buda Srpska varoš — Rácváros seit dieser Zeit genannt, was auf einigen Kupferstichen verewigt ist.

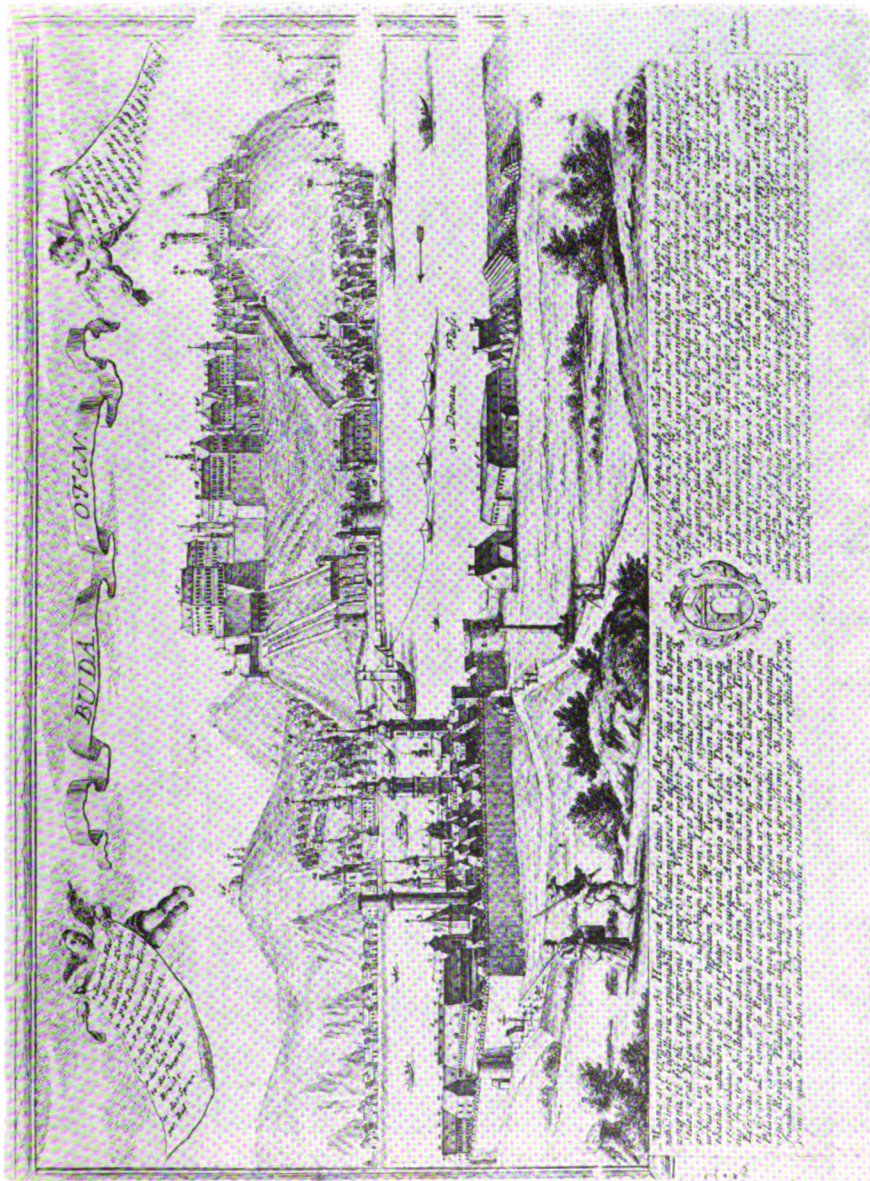
Der architektonische Aufstieg des barocken Taban — Srpska varoš ist auf den Kupferstichen der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts verzeichnet sowie auch auf den Lithographien und Stahlstichen des XIX. Jahrhunderts. Auf ihnen ist ebenfalls die große serbische orthodoxe Kirche deutlich dargestellt.

1. Матео Мериан, Будим (западна страна), 1638.

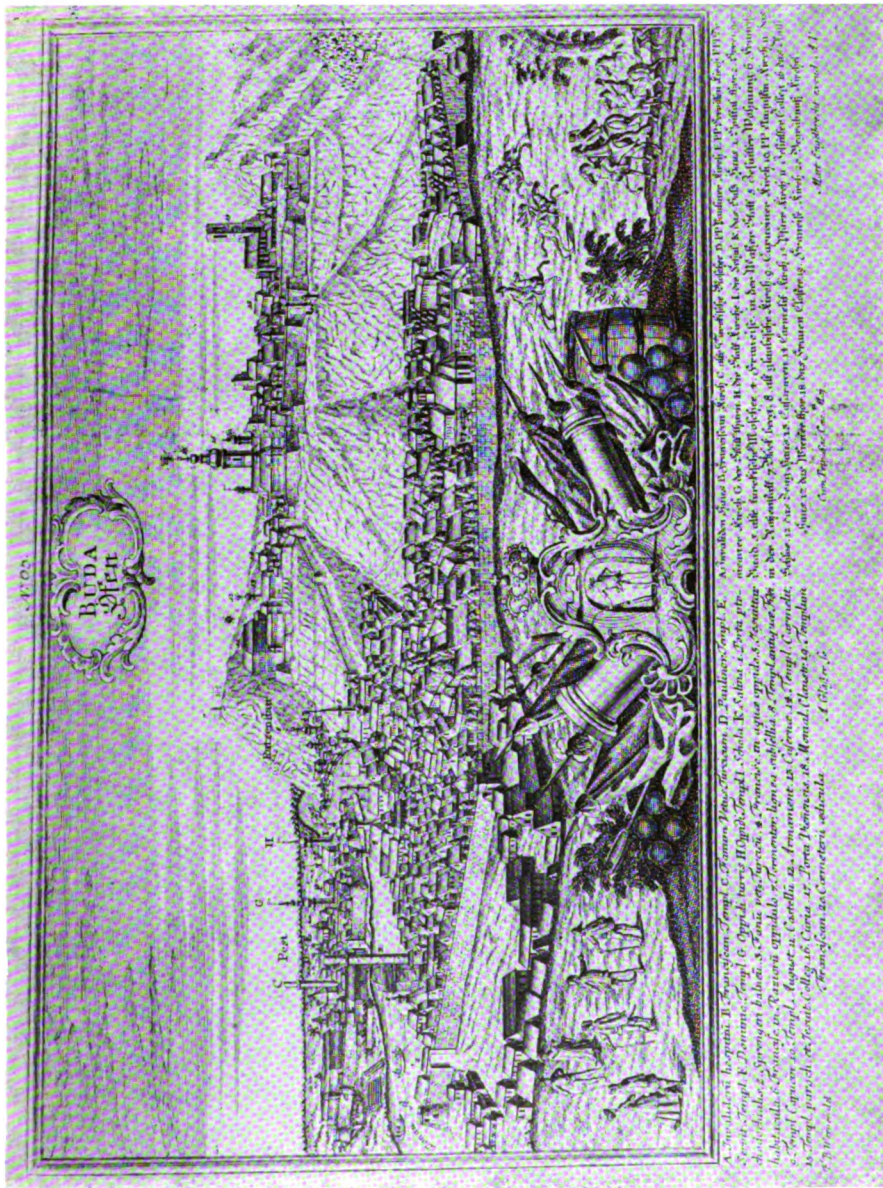
2. Матео Мериан, Будим (деталъ — српска варош Табан), 1638.

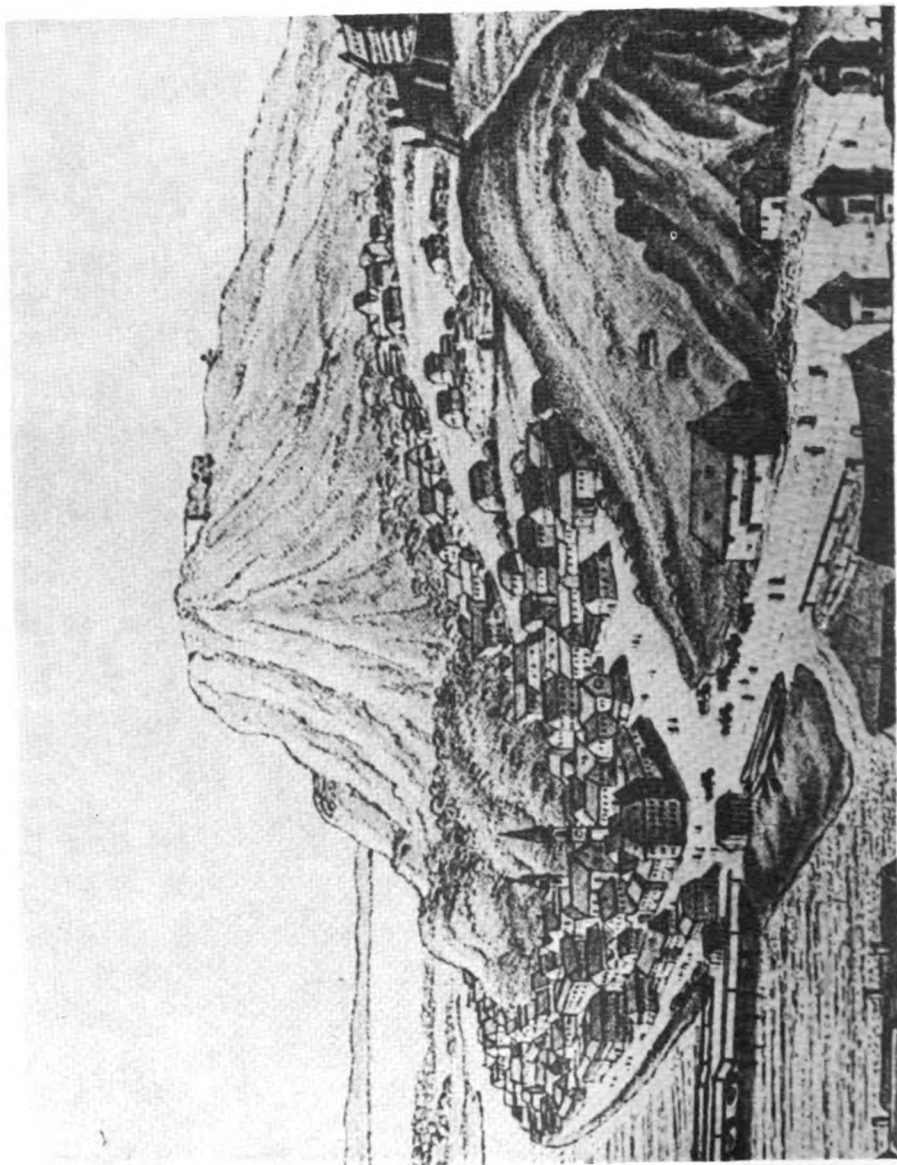
3. Ф. Б. Вернер, Будим

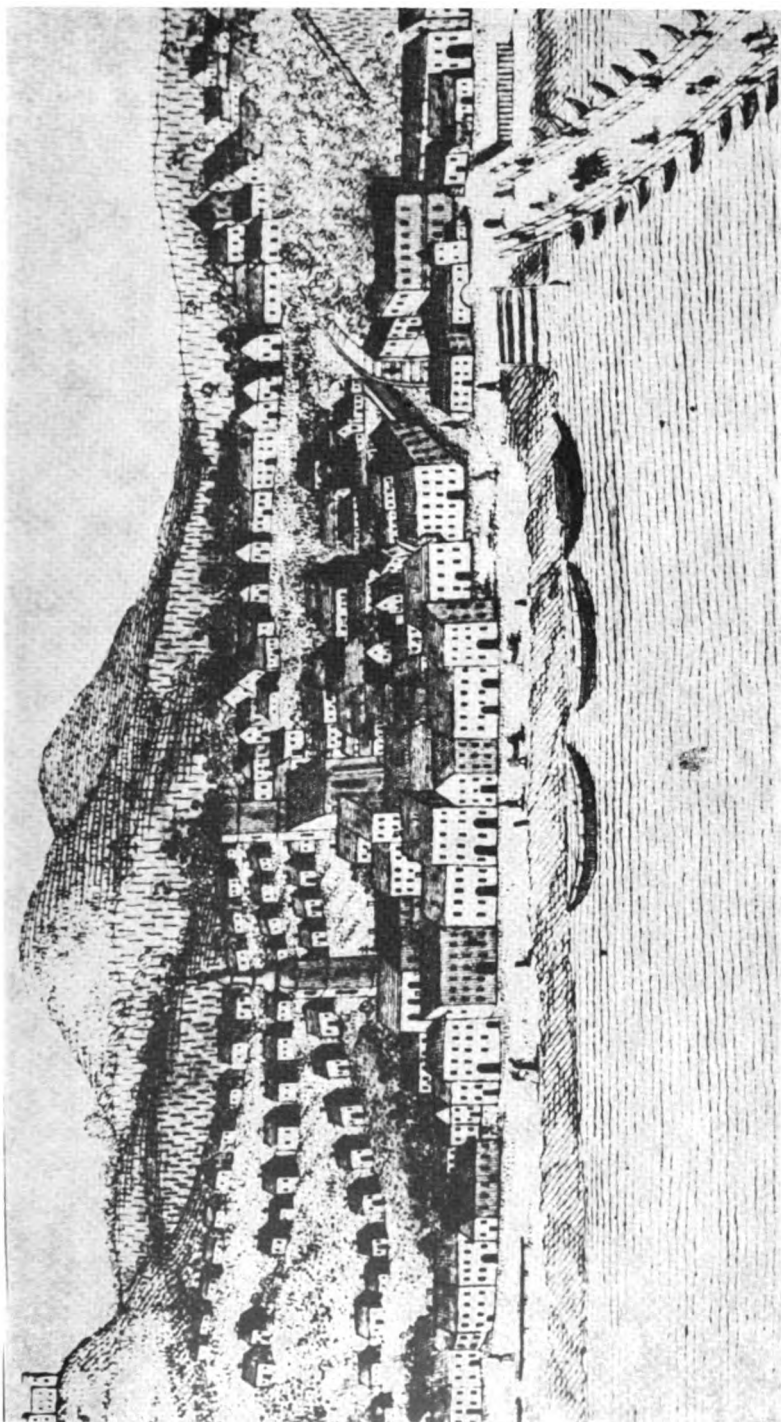
4. Јохан Филип Биндер, Будим (Табан — српска варош на левој страни бакореза), 1761.

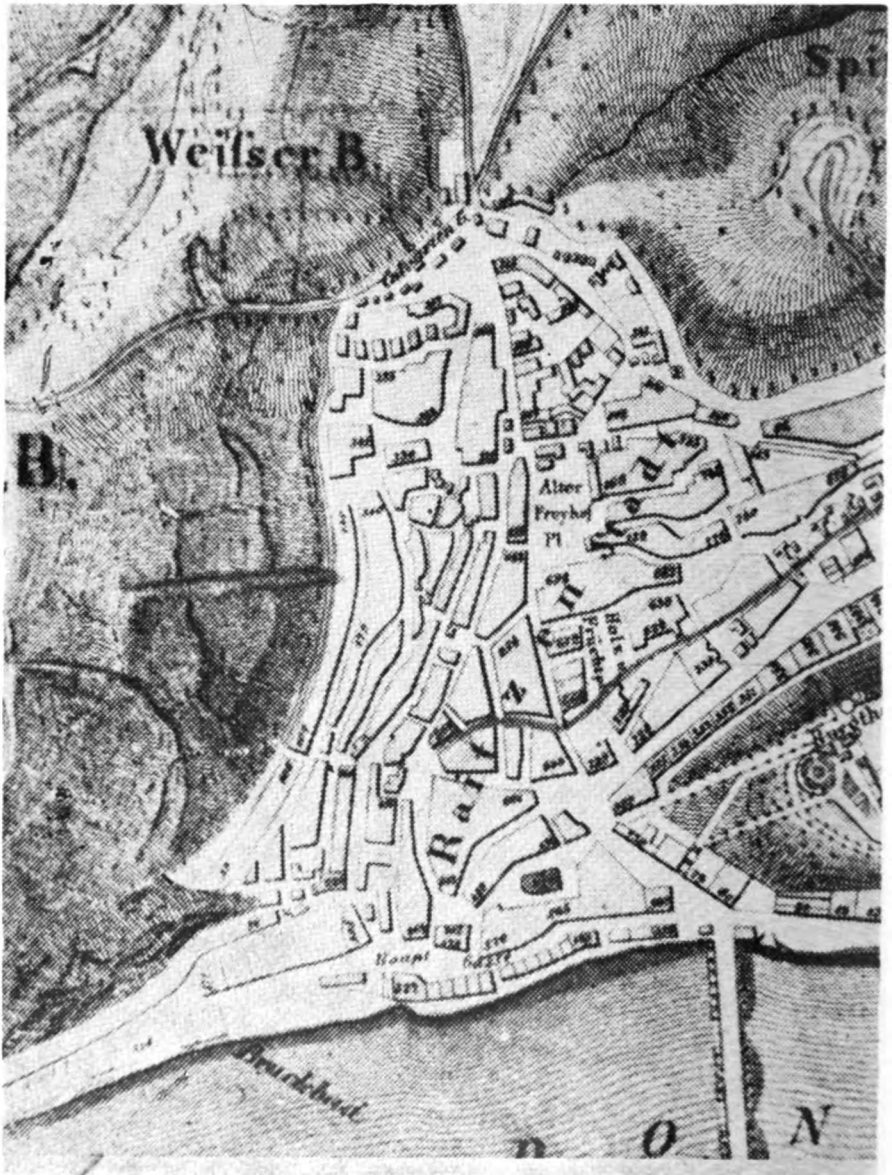
5. Мартин Энгелбрехт, Будим, другая половина XVIII века.

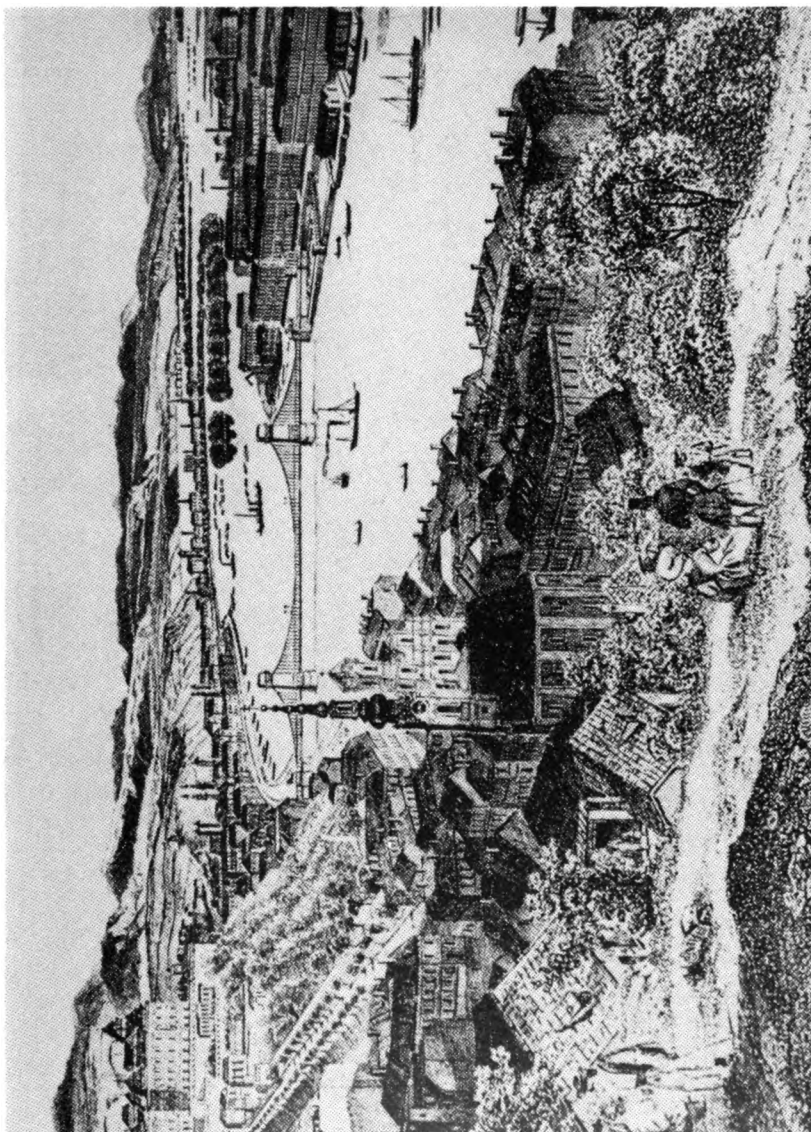
6. Ј. и П. Шафер, Будим (детал — српска варош), 1787.

7. Готфрид Приксер, Табан (деталъ цеховског писма), 1816.

8. П. К. Васкез, План Будима (деталь — сръпска варош Raitzen Stadt), 1837.

9. Непознат аутор, Поглед на Табан, Будим и Пешту, средина XIX века.

10. Саборна црква у Будиму, детаљ литографије из друге половине XIX века.